

SAHÂBENİN FIKHÎ MEZHEPLERE KAYNAKLIĞI*

Ahmet YAMAN

Prof.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi

yamanahmet@hotmail.com

ÖZET

İslâm'ın iki aslî kaynağının içerdiği hukukî normların anlam çerçevesi ve somut uygulama biçimi, sahabe neslinin anlayış ve uygulaması ile sonrakilere aktarıldığı için fikh ilmi açısından bu nesil merkezî bir konuma ve değere sahiptir. Sahâbe nesli sayesinde ki, temel anlam ve ahkâm çerçevesi itibarıyla özgün ve standart bir İslâm anlayışına sahip olunmuştur. Dolayısıyla amelî mezhepleri kendilerine nisbet ettiğimiz müctehid imamlar, ilkten bir keşfin sahibi değillerdir. En başta bilinen dört sünî mezhep olmak üzere bütün fikh mezhepleri bir geleneğin ürünü ve temsilcileridir. Bu geleneği de, sahâbeden tevârüs edilen bilgi, görgü ve uygulama belirlemiştir.

Anahtar kelimeler: Sahâbe, ashâb, sahâbî kavli, fikh, ichtihad, mezhep

The Origination of Ashab to Fiqh Madhahib

Due to the fact that the framework for the meaning of legal norms contained in the two fundamental sources of Islam and the form were applied concretely were transferred to others by the understanding and application of the Ashab generation, from the perspective of the science of Fiqh, the generation of Ashab has a central place and importance. Because of the Ashab generation, a unique and standard Islamic understanding with its basic meaning and provisional outlines has come to life. Thus, the mujtahid Imams to whom we ascribe the practical madhahib do not have totally new discoveries. Starting with the well-known four Orthodox madhahib, all Fiqh madhahib are products and representatives of a tradition. This tradition was established by the knowledge, etiquette and practice inherited from Ashab.

Keywords: Ashab, Companion, view of a companion, Fiqh, ijhtihad, madhhab

* 01 Kasım 2014 tarihinde Konya'da düzenlenen "Sahabe Nesli: Cahiliyeden İslâm Toplumuna" konulu sempozyuma sunulan tebliğ metnidir.

GİRİŞ

İslâmî ilimlerin her biri için sahâbe nesli vazgeçilemez bir değer ve kaynaktır. Fıkıh söz konusu olduğunda bu gerçek daha da belirgin bir nitelik kazanır. Zira dinin iki aslî kaynağının içerdiği normların anlam çerçevesini ve somut uygulama biçimini sonrakilere, sahabe neslinin anlayış ve uygulaması aktarmıştır. Bu aktarım olmasaydı Kur'ân'ın ahkâm âyetlerinin her bir okuyucuya göre farklılık arz edecek anlamları ve yine ahkâm hadislerinin kişilere göre değişen değerlendirme ölçütleri ve anlama şekilleri ortaya çıkacaktı. Böyle bir durumun "din" in mahiyeti/neliği ve amelî olarak ne buyurduğu ve neyi hedeflediği konusunda içinden çıkılmaz ve asla nihayetlendirilemez bir keşmekeş oluşturacağı açıktır.

İşte Kur'ân'ın neyi öngördüğünü ve ne demek istediğini Hz. Peygamber'den (s.a.) bizzat öğrenen ve onun nasıl yaşadığını da kendi gözleriyle gören sahâbe nesli sayesinde ki, temel anlam ve ahkâm çerçevesi itibarıyla sahîh ve özgün bir İslâm anlayışına sahip olunmuştur.

Sahâbenin kendi arasında görüş ayrılıklarının bulunuyor oluşu bu gerçeği perdelemez. Çünkü onların ihtilafları genellikle ictihada bırakılmış alandadır ve Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 101/720) isabetli tespitiyle bu, gerçekten büyük bir zenginliktir.¹

Fıkıh ilminin geçirdiği tarihsel dönemleri, Abdülvehhab Hallâf'ın (ö. 1956) tasnifiyle tekvin, tefsir, tedvin ve taklit olarak dört ana döneme ayırdığımızda, tekvinin Hz. Peygamber (s.a.), tefsirin sahâbe (r.a.), tedvinin ise müctehid imamlar ve öğrencileri (r.h.) marifetiyle gerçekleştirildiğini görürüz.² Şu halde sahâbe, Rasûl-i Ekrem'in oluşturduğu yapıyı sonrakilere açıklayan ve onu özgün yapısı doğrultusunda geliştiren bir topluluktur. Dolayısıyla tedvin edecekleri birikimi müctehid imamlara miras bırakanlar, onlar olmuştur. Bir başka ifadeyle, kurucu ictihad sahibi olmaları sebebiyle amelî mezhepleri kendilerine nisbet ettiğimiz müctehid imamlar, bütünüyle yenden ve ilkten bir keşfin sahibi olmayıp, seleflerinden tevârüs ettikleri bilgi, görgü ve uygulamayı geliştirip sonra da bu birikimi tasnif eden kimselerdir.

I. FIKIH İLMİNDEKİ KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE SAHÂBE

Hz. Ömer'in (r.a.), Şam taraflarındaki Câbiye'de halka hitap ederken naklettiği şu hadis, sahâbenin önderliği ve değeri yanında, diğer İslâmî ilim-

¹ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, Beyrut 1991, IV /94.

² bk. Hallâf, Abdülvehhab, *Hulâsatü târîhi't-teşrîi'l-İslâmî*, Kuveyt ts. (Dâru'l-Kalem), s. 7-8.

lerde olduğu gibi fıkhıta da ana kaynağa doğru müteselsil bir bilgilenme ve kültürlenme ağının mevcut olduğuna işaret eder gibidir:

*“Allah Rasûlü, benim size yaptığım gibi ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: ‘Ashâbıma saygı gösterin! Sonra onların ardından gelenlere ve onlardan sonra gelenlere saygı gösterin! Daha sonra yalan yaygınlaşır, öyle ki, kişi teklif edilmediği halde yemin eder, istenmediği halde şahitlik yapar. Kimi, cennetin orta yeri sevindirirse Müslümanların topluluğuna sıkı sıkı yapışsın! Çünkü şeytan tek kalan kimseyle beraber olup iki kişiden uzaktır...”*³

Aynı gerçeği müctehid imamların beyanları da ortaya koymaktadır. Mesela İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) *“Ben ilmi, Hammad ve İbrahim yoluyla Ömer, Ali, Abdullah b. Mes’ûd ve Abdullah b. Abbas’tan aldım”*⁴; Şam diyarının müctehid imamı Evzâî (ö. 157/774) *“Bu, ilim ehlinin kabul ettiği ve imamların uyguladığı görüştür”* cümleleriyle⁵; Ebû Yûsuf (ö.182/798), sevk ettiği bazı hükümlerden sonra belli bir isim telaffuz etmeden *“Kendilerine yetiştığımız âlimlerimiz/fakihlerin ortak görüşüne göre”*, *“Bizim imamlarımız”*, *“Bizim fakihlerimiz”*, *“Müslümanların önceki imamları”*, *“Bu konuda duyduklarımızın en güzeli şudur”* diyerek o hükmü bir geleneğe nispet etmekte⁶; veya *“Bizden öncekilerden/seleften böyle bir şey nakledilmemiştir”* diyerek⁷ nefyetmekte; aynı şeyi İmam Mâlik b. Enes (ö.179/795) ise *“Bizim aramızda ittifak edilen hükme göre”* ve *“Kendilerine yetiştığım âlimlerin uyguladıkları hükme göre”* ifadeleriyle⁸ göstermektedir.

Sahâbe içinde, sonradan adına “fıkıh” denecek alanda yani ibadetler ve sosyal hayatla ilgili hükümler alanında, bilgi ve iftâ-ictihad yeterliliğiyle diğerlerine oranla daha çok temayüz etmiş isimler vardır. Bunların bir kısmı daha Hz. Peygamber hayattayken fetva verme ve ictihad etme liyâkatini

³ Şâfiî, *er-Risâle*, (nşr. A. M. Şakir), Kahire 1979, s. 473-474; Tirmizî, “Fiten”, 7; Müsned, I, 18, 26; III, 446; V, 251.

⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbîh*, Haydarabad 1974, s. 58-59; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut ts. (Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye), XIII, 334.

⁵ Ebû Yûsuf, *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî*, Beyrut ts. (Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye), s. 41.

⁶ bkz. *Kitabu’l-Harâc*, Kahire 1382, s. 21, 51, 62, 162, 180, 200; a.mlf., *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî*, s. 21; Ahmed Hassan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (çev. Haluk Songur) İstanbul 1999, s. 56.

⁷ Ebû Yûsuf, *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî*, s. 44,45.

⁸ Sadece birkaç örnek olarak bkz., Muvatta, “Zekat”, 34; “Sıyâm”, 55; “Ferâiz (Mîrâsü’s-sulb)” mukaddimesi; “Büyü”, 2. Ayrıca bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik ve takrîbü’l-mesâlik li ma’rifeti a’lâmi mezhebi Mâlik*, (thk. Muhammed T. Tancî ve dğr.), Mağrib 1983, II, 74; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû’l-müzheb fî ma’rifeti a’yâni ulemâi’l-mezheb*, (thk. Muhammed A.Ebû’n-Nûr), Kahire ts. (Dâru’t-Türâs), I, 119-120; Bâcî, *İhkâmu’l-fusûl fî ahkâmi’l-usûl*, (nşr. A. M. Cübürî), Beyrut 1989, s. 418.

ihraz etmişlerdi. Hatta bazıları bu yönde bizzat Rasûl-i Ekrem tarafından görevlendirilmişti. Tâbiînden Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) yorumuna göre "Kendilerine ilim verilenler, Rabbinden sana indirilen Kur'an'ın gerçek olduğunu ve onun, mutlak güç sahibi ve övgüye lâyık Allah'ın yoluna ilettiğini görürler."⁹ âyetinde tecbil edilenler bunlardır.¹⁰

Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) Allah'ın, hakikati Hz. Ömer'e söylettiğini belirtmiş¹¹, "... Herhangi bir ihtilâfla karşılaştığınızda size düşen görev, benim sünnetime ve hulefâ-yi râşidîn'in sünnetine uymaktır" buyurmuş¹², Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali, kadı ve müftü olarak gönderirken orada karşılaştığı meseleleri gerektiğinde kendi ichtihadıyla çözümleneceğini söylemesini büyük bir memnuniyetle onaylamış¹³, daha çocukken sahip olduğu öğrenme azmini takdir ettiği Abdullah b. Mes'ûd'u "Allah sana rahmetiyle muamele etsin; sen gerçekten çok şey öğretilcek olan bir yavrucuksun"¹⁴, Hz. Ali'yi "Ben hikmet eviyim, Ali de onun kapısıdır"¹⁵ diye övmüş, "Ümmetim içinde ferâizi/miras hukukunu en iyi bilen kişi Zeyd, haram-helal hükümlerini en iyi bilen ise Muaz'dır" tespitini yapmış¹⁶; başka bir rivayette de sahâbenin ilim yönüyle öne çıkanları arasında başka isimleri anmıştır: "Kur'ân'ı dört kişiden öğrenin: Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim, Übey b. Ka'b ve Muaz b. Cebel."¹⁷

Sahâbe nesli de bu gerçeğin farkındadır. Mesela Sehl b. Ebî Hasme, Rasûl-i Ekrem hayattayken Muhacirler'den Hz. Ömer, Osman, Ali'nin; Ensar'dan Übey b. Ka'b, Muaz b. Cebel ve Zeyd b. Sâbit'in fetva verme ehliyetini kazandıklarını söyler. Bir başka sahâbî Ali b. Abdillâh b. Yesâr bunlara Abdurrahman b. Avf'ı ekler. Kendilerinden yapılan birçok rivayette onlar,

⁹ Sebe' 34/6.

¹⁰ Hacıvî, *el-Fikru's-sâmî fî târihi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1995, I-II, 232; İbn Abbâs ve Katâde ise ashâbın tamamının kastedildiği görüşündedir. Bk. Taberî, *Tefsîr: Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah A. Türkî), Kahire 2001, XIX, 214; Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*, Beyrut 1993, XIV, 168.

¹¹ Tirmizî, "Menâkıb", 17; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Müsned, II, 53, 95.

¹² Ebû Dâvûd, "Sünne", 5; Tirmizî, "İlim", 16; İbn Mâce, "Mukaddime", 6; Müsned, IV, 126, 127; Dârimî, "Mukaddime", 16. Bazılarının sıhhati tartışma konusu yapılan hadisin sahih olduğu hususunda bk. Güşen, Seyit Ali, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in Sünnetine Sarılmayı Emreden Hadisin Değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi, 2007), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹³ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 11; Tirmizî, "Ahkâm", 3.

¹⁴ Müsned, I, 379; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, (thk. A. Kal'acî), Beyrut-Kahire 1988, II, 172.

¹⁵ Tirmizî, "Menâkıb", 20.

¹⁶ Tirmizî, "Menâkıb", 32; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Müsned, I, 18; III, 125, 133; Hâkim, *Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Haydarâbâd 1915, III, 422.

¹⁷ Buhârî, "Fedâilü Ashâbi'n-Nebî", 26, 27; "Menâkıbu Ensâr", 14; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 118; Müsned, II, 189, 195.

yargılama konusunda Hz. Ali, miras konularında Zeyd b. Sâbit, haram-helal konularında Muaz b. Cebel ve Kur'ân-ı Kerim konusunda Übey b. Ka'b'ın daha nitelikli bir donanımına sahip olduklarını beyan etmişlerdir.¹⁸ Yine mesele Hz. Ömer bu defa Abdurrahman b. Avf'ın ictihadlarında isabetli olduğu tesbitinde bulunmuş; Medine'den ayrıldığında vekâleti Zeyd b. Sâbit'e bırakmıştır. Abdullah b. Abbas bir defasında Zeyd b. Sâbit'in özengisini (veya bindiği hayvanı) tutmuş ve "Biz âlimlerimize böyle davranmakla emrolunduk" demiş, bunun üzerine Zeyd de İbn Abbas'ın başını öperek "Biz de Ehl-i beyte böyle davranmakla emrolunduk" diye mukabelede bulunmuştur. Basra'yı eğiten Ebû Musa el-Eş'arî hakkında Hz. Ali "Tepeden tırnağa ilimle boyanmıştır" yorumunu yapmıştır.¹⁹

Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetva veren sahabiler arasına başka isimler de eklenmiştir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Ebû Musa el-Eş'arî, Ubâde b. Sâmit, Ebû'd-Derdâ, Huzeyfe b. Yemân, Ammâr b. Yâsir, Zübeyr b. Avvâm ve Abdullah b. Amr (r.a.) bu isimlerin başında gelmektedir. Sahâbe tabakâtıyla ilgili eserleri de olan İbn Hazm (ö. 456/1064), fetvaları kaynaklarda yer alan sahâbî sayısının 162'ye ulaştığını, bunlardan 20'sinin kadın olduğunu belirtir.²⁰ Bunlar arasında Hz. Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Âişe (r.a.) yedi fakih sahâbî (el-fukahâü's-seb'a mine's-sahâbe) niteliğiyle ayrı bir konuma sahiptir. Kaynaklar bu yedi sahâbînin her birinin verdiği fetvaların birer büyük cilt hacminde olduğunu kaydederler.²¹

Başta meşhur dördü olmak üzere fıkıh mezheplerinin ilim silsilelerinde bu yedi sahâbîden bir ya da bir kaçının bulunuyor olması, onların bilgi birikimlerinin ve hükme erişme yöntemlerinin fıkıh mirasımızda ne denli etkili olduğunu gösterir. Tâbiûnun önde gelen âlimlerinden Atâ b. Ebî Rabâh (ö.114/732), Şa'bî (ö.104/722) ve onlardan daha önce özellikle Mesrûk b. el-Ecdâ'ın (ö. 63/683) şu tespiti dikkat çekicidir: "Hz. Peygamber'in (s.a) ilminin altı sahâbîde toplandığını gördüm: Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd,

¹⁸ bk. Buhârî, "Tefsir", 2/7; Tirmizî, "Menâkıb", 32; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Hacvî, *el-Fikru's-sâmî*, I-II, 232-234.

¹⁹ Hacvî, *age.*, I-II, 245, 249, 252.

²⁰ İbn Hazm, "Ashâbü'l-fütyâ mine's-sahâbe ve men ba'dehüm alâ meratibihim fî kesratil-fütyâ", *Cevâmiu's-sîre*, (thk. İ. Abbas-N. Esed), Kahire ts. (Dâru'l-Maârif), s. 319-323.

²¹ İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkîin*, Beyrut 1991, I, 10. Günümüzde "Mevsûatü fihki Ömer", "Mevsûatü fihki Abdullah b. Mes'ûd" gibi başlıklarla neşredilen çalışmalar bu bilginin doğruluğunu teyit etmektedir.

Ömer b. Hattab, Zeyd b. Sâbit, Ebû'd-Derdâ ve Übey b. Ka'b. Bu altı kişinin ilmi de Ali ile Abdullah'ta toplanmıştır.”²²

İsmi burada anılanlar da dâhil olmak üzere sahâbe fakihleri, özellikle hadis-sünnet olmak üzere kaynak değerlendirmesi ve hüküm çıkarma yöntemleri açısından farklı düşüncede olabiliyorlardı. Hz. Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas gibi bazıları Kitap ve Sünnet yanında reye başvurmada, kıyas ve diğer ictihad yollarını kullanmada yani kısaca aklî istidlâl ve teorik düşünmede daha rahat bir tavır sergilerken, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ebû Saîd el-Hudrî ve Zeyd b. Sâbit gibi bir kısmı ise daha çok rivayetlerle yetiniyor ve reyden mümkün olduğunca uzak durmaya çalışıyorlardı.

Şu birkaç örnek sözü edilen anlayış ve yöntem farklılığını somut olarak görmek bakımından yeterli olacaktır:

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) ölümün kendisine yaklaştığını hissedince etrafındakilerden yeni bir elbise isteyip onu giymiş ve ardından “Ben Allah Rasûlünün (s.a.) *‘Ölen kimse ölürken üzerinde bulunan elbise ile diriltilir’* buyurduğunu duydum” diyerek davranışının gerekçesini açıklamıştır. Bu sözün asıl maksadını kavrayan Hz. Âişe (r.a.) ise bunu duyunca garipsemiş ve “Allah Ebû Saîd’e rahmet eylesin. Bu sözle Rasûlullah, kişinin amelini kastetmiştir” izahını yapmıştır.²³

*“Alıcı ile satıcı birbirlerinden ayrılmadıkça muhayyerlik/vazgeçme hakkına sahiptirler”*²⁴ hadisindeki “ayrılmayı”, zâhirî anlamıyla bedenen ayrılma ve alış-veriş mahallini terk etme olarak algılayan Abdullah b. Ömer (r.a.) bu şekilde hareket etmenin sünnet olduğunu söylemiştir. Böyle anlayınca da alış-veriş yaptığında akdi kesinleştirmek için ya ayağa kalkmış veya bulunduğu mekânı terketmiştir.²⁵

Hz. Peygamber’in *“Yiyecek maddesi satın alan kimse onu tam olarak teslim almadıkça/kabzetmedikçe başka birisine satmasın”*²⁶ emrindeki istî-fâyı/kabzı, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Ömer (r.a.) satın alınan malın binite

²² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), II, 350; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, yy. (Dâru'l-Fikr) 1996, XLII, 409-410; İbnü's-Salâh, *Mukaddime (Ulûmu'l-hadîs)*, (İrâkî'nin, *et-Takyîd ve'l-İdâh'ı* ile birlikte), Medine 1969, s. 304; İbnü'l-Kayyim, *age.*, I, 12-13 (krş., I, 17-18); Kevserî, M. Zâhid, *Takdimetü Nasbî'r-râye:Fıkhü Ehlî'l-İrâk*, (Zeylaî'nin *Nasbu'r-râye*'sinin başında), Beyrut 1987, 1/30.

²³ Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 120'den naklen Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999, s. 156.

²⁴ Buhârî, “Büyü”, 19, 22, 42; Müslim, “Büyü”, 43, 46-47; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 51; Muvatta, “Büyü”, 79.

²⁵ Buhârî, “Büyü”, 47; Müslim, “Büyü”, 45; Tirmizî, “Büyü”, 26; bk. Erul, *age.*, s. 167.

²⁶ Değişik lafızlarla bk. Buhârî, “Büyü”, 51-55; Müslim, “Büyü”, 29-32; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 65; Tirmizî, “Büyü”, 56; Muvatta, “Büyü”, 40.

yüklenip başka bir mekâna götürülmesi olarak anlarken Abdullah b. Abbas (r.a.) sahiplenme ve mülkiyete geçirme olarak anlamıştır.²⁷

Böyle iki farklı yönelişin ortaya çıkmasında, kişilerin işbu bilgi birikimi ve muhakeme gücündeki farklılıklar yanında, İslâm coğrafyasının genişlemesine bağlı olarak hadis-sünnet rivayetlerinin güvenilirliğini tesbitte karşılaşılan güçlükler, hadis uydurma faaliyetlerinin artması ve Hz. Ali döneminden itibaren Şîa ve Hâricîler gibi siyasî fırkaların ortaya çıkıp farklı görüşler ileri sürmeye başlamaları da etkili olmuştur.

II. FIKIH EKOLLERİNE KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE SAHÂBE

Irak fethedilince önce Abdullah b. Mes'ûd, daha sonra Hz. Ali ve İbn Abbas buraya gelip kendi yöntemlerine göre bir eğitim verince, onların reyçi karakteri burada hâkim oldu. Reye mesafeli duran ve rivayetlerin dışına çıkmamaya özen gösterenler ise daha çok Hicaz'da yaşıyordu. İşte bundan sonradır ki, kaynak ve yöntem farklılığına bağlı ekolleşmeler *Irâkiyyûn* ve *Hicâziyyûn* ismiyle anılmaya başlamıştır. Aslında metodolojik farklılıklara dayanan bu coğrafi ayırım, bir nesil sonraki tâbiûn döneminde *ehl-i rey* ve *ehl-i hadis* adıyla daha teknik bir isimlendirmeye kavuşacaktır.

Bilinen isimleriyle büyük mezhepler, işte bu havzalarda oluşmuştur. Buralara yerleşen âlim-fakih sahâbîler²⁸ bilgilerini, görgülerini ve yöntemlerini cömertçe aktarmışlar, onların elinde yetişen tâbiûn âlimleri bu birikimi sonrakilere intikal ettirmişler, sonrakiler içinde yer alan müctehid imamlar da müttesiplerinin katkılarıyla bu mirası bir mezhep sistematiğine dönüştürmüştür.²⁹

Bu cümleden olarak Hicaz'da/Mekke'de Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Medine'de Hz. Ömer (ö. 23/644), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/692); Irak'ta/Kûfe'de Hz. Ali (ö. 40/661) ve

²⁷ Erul; age., s. 168.

²⁸ "Kaynaklarda Cennetü'l-bakî'a defnedilen sahâbe sayısı on binlerle ifade edilmektedir. Mekke'de ise daha çok hac aylarında pek çok sahâbî bulunuyordu. Kûfe'ye yerleşen sahâbî sayısı 1500 olarak ifade edilmekte ve bunlardan yirmi dördünün Bedir ehlinen olduğu nakledilmektedir. Rivayetlere göre Dımaşk'a 10.000'den fazla, Humus'a 500 sahâbî yerleşmiştir. Mısır'da yaşayan sahâbîler üzerinde duran Süyûtî 300'den fazla sahâbînin buraya yerleştiğini tesbit etmiş; Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Medâin, Merv, Nişâbur, İsfahan ve Semerkant gibi yerlere daha az sayıda sahâbî gitmiş ve bir kısmı buralarda vefat etmiştir. Bazı sahâbîlerin Hindistan'a, Çin'e ve Endülüs'e ulaştığı belirtilmektedir." Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 494.

²⁹ İslam coğrafyasının belli başlı bölgelerine göre fikhin müctehid imamlara ulaşmasını sağlayan uzun bir isim silsilesi için bk. İbn Hazm, "Ashâbü'l-fütüyâ mine's-sahâbe ve men ba'dehüm", s.324-335.

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Basra'da Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 42/662-63) fıkıh ilminin mayasını çalmıştır. Çalınan bu maya bir nesil sonra Hicaz merkezli Ehl-i hadis ve Irak merkezli Ehl-i rey isimli çatı ekolleri ortaya çıkaracaktır.

Ehl-i rey'in merkezi Kûfe ve en büyük temsilcisi İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) iken, Ehl-i hadisin merkezi Medine ve simgesel temsilcisi Saîd b. el-Müseyyeb'tir (ö. 94/713). İlk bakışta rivayet karşısında takınılan tavır bakımından yapılan bir ayırım gibi görünse de bu ikili bölünmede, hadis-sünnet rivayetlerini değerlendirme, hukukî akıl yürütmeye yer verme, ahkâma dair nasları yorumlama biçimi ve toplumsal ihtiyaçlardaki farklılıklar yanında özellikle bilgilerine ve hüküm çıkarım yöntemlerine başvurulmuş sahabenin kimliği rol oynamıştır. Zira her ekol, kendi bölgelerinde yaşayan sahabeden bilgi almış; sahabenin bilgi, kültür ve değerlendirme farklılıkları bu yolla öğrencilerine de geçmiştir. Ehl-i rey daha çok Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve İbn Abbas kanalından beslenirken, Ehl-i hadis ise Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Hüreyre'den ilim almıştır. Ayrıca Ehl-i hadis Medine örfüne (amelü ehli'l-Medine) ayrı bir değer vermiştir.

Genel tavır böyle olmakla birlikte ekollerin sadece belli sahabîlere müracaatla yetindikleri söylenemez. Yukarıda giriş cümlelerinde de ifade ettiğimiz üzere sahabê, dinî ve dolayısıyla fikhî bilginin bir bütün olarak yani tabaka/nesil olarak kaynağıdır. Hal böyle olunca her bir ekol, hem rey karakteri hem de rivayete zâhiren ve harfiyyen bağlı kalma karakteri öne çıkan sahabeden beraberce istifade etmişlerdir. Söz gelimi Hicaz'da nasların arka plan öğelerini hesaba katmayıp onların harfî manalarını önceleyen Abdullah b. Ömer'in yanında, onların mana, hikmet ve maksadını önemseyen Hz. Ömer ve Abdullah b. Abbas'ın da etkisi olmuştur. Keza Irak'ta rey ve ictihadla tanınan Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd yanında Ammâr b. Yâsir, Muğîre b. Şu'be, Enes b. Mâlik ve Huzeyfe b. Yemân gibi reye mesafeli olan sahabîler de yaşamışlardır. Ebû Hanîfe'nin "Ben ashaptan dilediğimin görüşünü alır, dilediğimi de terk ederim. Ama asla onların görüşlerini bütünüyle göz ardı etmem."³⁰ sözü, kaynak vurgusu yanında bu kaynakların çeşitliliğine işaret etmektedir.

İstifadenin çok kanallı olduğunu Serahsî'den (ö. 483/1090) yapacağımız şu nakil açıkça gösterecektir: "Sahâbeden birisinin sözü/ictihadı kıyasa

³⁰ Cassâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (nşr. Uceyl C. Neşemî), Kuveyt 1985, III, 361; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, s. 10,11; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 368; Sâlihî, *Ukûdû'l-cümân fi menâkibi'l-İmam el-A'zam*, Medine ts. (Mektebetü'l-İman), s. 172.

tercih edilir ve o söze dayanarak kıyas terk edilir. Mezhep büyüklerimizin yaklaşımı budur... Mesela ağıza ve buruna su vermek, abdeste kıyas ederek gusûlde de sünnet sayılmıydı. Fakat İbn Abbas'ın sözüne dayanarak biz bu kıyası terk ettik. Yaranın başında birikmiş ama akmamış kanın da, kıyas gereği abdesti bozması gerekirken, İbn Abbas'ın ictihadını göz önüne alarak aksi görüşü benimsedik. Yirmi dört saat veya daha az süren baygınlık, kıyas gereği o haldeyken geçen namazların kazasını gerektirmezken biz, Ammâr b. Yâsir'in uygulamasını delil olarak kaza edileceğini söyledik. Ölüm hastası olan kişinin kendi vârislerinden birisi lehine yaptığı borç ikrarı, kıyasen kabul edilmeliyken biz, İbn Ömer'in sözüne dayanarak aksi yönde karar verdik. "Üç gün içinde para ödenmezse satım akdi yok hükmünde olsun" şartıyla yapılan bir alış-veriş, kıyasa göre fâsid sayılmıyken Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf tarafından, İbn Ömer'in sözüne istinaden sahih görülmüştür. Ecîr-i müş-terekin, elinde zayi olan malları tazmin edip etmeyeceği konusunda Ebû Yûsuf ve Muhammed, Hz. Ali'nin görüşüyle amel edip tazmin edeceğini söylerken Ebû Hânîfe yine Hz. Ali'den nakledilen farklı bir görüşe ve reye dayanarak tazminle sorumlu olmayacağını ileri sürmüştür. İmam Muhammed, hâmile olan bir kadının sünnî olarak ancak bir talakla boşanabileceği hükmünde, İbn Mes'ûd yanında Câbir b. Abdillâh'ın fetvasına dayanmıştır."³¹

Kategorik bir ayırım yapılmadan³² sahâbe neslinin bir bütün halinde fıkıh mezheplerine kaynaklık ettiğini, her bir fıkıh mezhebinin, literatürde *kavlü's-sahâbî* veya *mezhebü's-sahâbî* terimiyle anılacak olan sahâbenin kendi ictihadlarına biçtiği konuyla da ortaya koyabiliriz.

³¹ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efğâni), Beyrut 1993, II, 105-106, bk. Pezdevî, *Usûl* (Abdü-lazîz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr* ile birlikte), Beyrut 1997, III, 323-333.

³² Burada söz konusu olan 'ayırım yapmama' tavrını, mezhep kurucularının, kendi aralarında ihtilafı olmaları halinde, sahâbe içinde bilinen metodolojik gerekçelerle ayırım yapma ve dolayısıyla tercihte bulunma olgusu ile karıştırmamak gerekir. İhtilafı rivayetlerin olduğu yerde bilgi kaynaklarının eleştirisi ve elenmesi anlamındaki bu ikinci ayırım doğaldır. Şu temsil edici örnekte sergilendiği gibi: Namazda rükûya giderken ve doğrulurken ellerin kaldırılması gerektiğini Zührî, Sâlim ve babası Abdullah b. Ömer kanalıyla gelen bir rivayete dayanarak savunan İmam Evzâî, bu konuda farklı düşünen İmam Ebû Hanîfe'ye görüşünün dayanağını sorar. O da Hammâd, İbrahim, Alkame ve Esved zinciriyle Abdullah b. Mes'ûd'un verdiği habere dayandığını söyler. Evzâî'nin "Ben sana Zührî, Sâlim ve babası diyorum sen ise Hammâd ve İbrahim diyorsun!" şeklindeki tenkidine Ebû Hanîfe'nin cevabı şudur: "Hammâd b. Ebî Süleyman Zührî'den, İbrahim de Sâlim'den daha fakihdir. Tamam, İbn Ömer'in sahâbî oluşu ayrı bir fazilettir; ancak Alkame fıkıh açısından ondan daha geride değildir. Esved'in de birçok meziyeti vardır. Abdullah b. Mes'ûd'a gelince, orada dur, çünkü o Abdullah'tır." Mekki, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981, I, 113; II, 191; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 195.

Meşhur dört mezhep imamının kronolojik olarak en kıdemlisi Ebû Hanîfe bu konuda şunu söylemiştir: “*Kitap’ta ve Rasûlullah’ın (s.a.) sünnetinde hüküm bulamazsam onun ashâbının icihadını alırım. Eğer kendi aralarında görüş ayrılığı varsa o görüşlerden uygun bulduğum birisini seçerim. Yoksa sahâbenin sözlerini bütünüyle bir tarafa bırakıp onların dışında başka birisinin ne dediğine bakmam.*”³³. Başka bir defasında da “*Bir meselede sahâbe görüşü (eser) bulunduğu takdirde onu bir tarafa bırakarak kendi reyimizle hüküm vermeyiz.*”³⁴ demiştir.

Ebû Hanîfe’nin öğrencisi ve mezhebinin tedvin edicisi İmam Muhammed eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) şu sözü, mezhebe hâkim olan bu yaklaşımın bir başka ifadesidir:

“İlim dört türdür:

1. Allah’ın kitabında olan ile ona benzeyen.
2. Rasûlullah’tan sağlam bir senetle nakledilen sünneti ile ona benzeyen.
3. Rasûlullah’ın ashâbının icmasıyla sabit olan ve ona benzeyen. Sahâbenin ihtilaf ettiği hükümler de bu gruptadır. Bunlar toptan terkedilmez; birisini tercih edince buna benzeyeni ona kıyas edersin.

4. Müslüman fakihlerin çoğu tarafından iyi bulunmuş olanlarla bunlara benzeyenler. İlim, işte bu dört türün dışına taşmaz.”³⁵

Kendi aralarında ihtilaf etmiş olsalar bile sahâbî görüşünü kendi ictidahına tercih etme hususundaki bu açık duruşuna karşın sonraki bazı Hanefî âlimleri, Ebû Hanîfe’nin ve İmâm Meyn diye anılan iki büyük öğrencisinin, ashâba muhalif bazı görüşler ileri sürdüğünü iddia etmişlerdir. Mesela Fahrulislâm Pezdevî (ö. 482/1089), Hanefî meşâyihinden Ebû Saîd el-Berdeî’nin (ö. 317/930) sahâbî görüşü varsa kıyası terk edip o görüşle amel etmenin vacip olduğu; Ebû’l-Hasen el-Kerhî’nin (ö. 340/952) sadece kıyasla/akılla bilinemeyecek alanlarda sahâbeyi taklit etmenin vacip olduğu şeklindeki görüşlerini naklettikten sonra bu konuda mezhep büyüklerinin standart bir tutum içinde olmadığını söylemiş ve bazı örnekler sevk etmiştir.³⁶

³³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 368; Mekki, *age.*, I, 1, 71, 73, 80; II, 163; İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fedâilî’s-selâseti’l-eimmeti’l-fukahâ*, Beyrut ts. (Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye), s. 142, 143, 144; Zehebî, *Menâkıbü’l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyh*, (thk. M.Z.Kevserî- E. Efgânî), Haydarâbâd ts. (Lecnetü İhyâi’l-Maârifî’n-Nu’mâniyye), s. 32-34.

³⁴ Mekki, *Menâkıb*, II, 162.

³⁵ İbn Abdilber, *Câmiu beyani’l-ilm ve fadlih*, Kahire 1982, s. 315; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 192.

³⁶ Pezdevî, *Usûl*, III, 323-325.

Fakat bu iddiayı doğru bulmayan Ebû Zehra'nın da (ö. 1974) dikkat çektiği gibi bu tespit, en azından Pezdevî'nin verdiği örnekler açısından ispat muhtaç görünmektedir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin sahâbeye muhalefet ettiğini söyleyebilmek için onun o konuda mevcut olan sahâbî kavillerinden haberdar olduğunu ve buna rağmen kıyasa gittiğini bilmemiz gerekmektedir. Böyle bir bilgiye sahip olmadığımız için Ebû Hanîfe'nin yukarıda kendi ağzından teyit edilen ve doktrininde örnekleri bolca bulunan genel tavrının esas olduğunu söylemek icap eder. Nitekim Hanefî fikh eserlerinde geçen pek çok örnek onun daha önce kendi ictihadiyle verdiği hükümleri, ona muhalif sahâbî görüşlerine muttali olunca değiştirdiğini göstermektedir.³⁷

Burada şu iki notu da düşelim ki, Pezdevî'nin sahâbe kavline muhalefetin örneği olarak sevkettiği görüşlerin çoğu, yukarıda Serahsî'den yaptığımız aynı örnekleri içeren alıntıda geçtiği üzere bir "eser"e dayanmaktadır. Diğer taraftan Pezdevî'nin kendisi de kitabının ilerleyen satırlarında "icma bahsinde açıklayacağımız gibi sahâbe bir meselede ihtilaf etmişse bizim kanaatimize göre hakikat, mutlaka onların sözleri içindedir; dışına taşmaz ve onları aşmaz." diyecektir.³⁸

Ebû Hanîfe kadar açık ve vurgulu olmamakla birlikte İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) kanaati de, *er-Risâle*'sindeki şu cümlelere yansıdığı şekliyle genel anlamda aynı yöndedir:

"Biz (sahâbenin) icmasını onlara uyararak benimsiyoruz. Allah Rasûlü'nün sünnetleri belki bir kısmına erişmemiş olabilir ama toptan hepsi için meçhul değildir. Biliyoruz ki onlar, Allah'ın izniyle, Allah Rasûlü'nün sünnetine aykırı düşecek bir icmada bulunmayacakları gibi hata üzerinde de birleşmezler."³⁹ "İhtilaf halinde olan sahâbîlerin sözlerinden Kitap, Sünnet ve icmaya muvafık olan veya kıyas açısından daha doğru olanını benimseriz. Bir tek sahâbîden bir görüş gelmiş ve ona muvafık ya da muhalif olan ikinci bir görüş yoksa bu durumda ne yapılacağına dair Kitap veya Sünnet'te açık bir beyan yoktur. Biz, âlimlerin böyle görüşleri bazen alıp bazen almadıklarını gördük. Benim kanaatim ise eğer Kitap, Sünnet, icmada bir hüküm yoksa ve aynı içerikte olup kıyasen aynı hükme tâbi olacağı bir benzerini bulamazsam bir sahâbînin görüşüne uyarım. Onlardan birisinin sözüne kendi aralarından bir başkasının muhalefet etmemiş olması da çok nadirdir (yani, bir

³⁷ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1977 (?) (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), s. 345-347.

³⁸ Pezdevî, *age.*, III, 333.

³⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 472.

görüşün karşısında ona muhalif başka bir görüş çoğunlukla bulunur, dolayısıyla kaynaklarımız ve tercih imkânlarımız artar.).”⁴⁰

Şâfiî'nin Mısır'dayken öğrencilerine imlâ ettiği ana eseri *el-Üm*'deki yaklaşımı da aynı doğrultudadır:

“Kitap ve Sünnette hüküm bulunduğu biliniyorsa bu ikisine uymaktan başka seçenek yoktur. Şayet bu iki kaynakta herhangi bir bilgi yoksa o zaman Allah Resûlü'nün (s.a.) ashâbının görüşlerine bakarız veya onlardan birisine başvururuz. Onların ihtilafları arasında Kitap ve Sünnet'in delâletine en yakın olanı tercih ederiz. Fakat böyle bir delâlet bulamazsak, imam/devlet yöneticisi olanların yani Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın kanaatlerine uymak bizce daha uygundur. Çünkü imamın sözü insanları bağlar. Sözü insanları bağlayan kimsenin görüşü, başka müftînin görüşünden elbette daha meşhur ve baskındır. Zira soru soran kişi, o müftînin fetvasını benimseyebileceği gibi terk edebilir de. Müftîlerin pek çoğu evlerinde veya buldukları meclislerde kendilerine başvuran belli kimselere fetva verirler. Toplum bunların fetvalarını, imamın görüşleriyle aynı önem derecesinde görmez. Biliyoruz ki, adı geçen imamlar bir meseleyle karşılaştıklarında cevabı Kitap ve Sünnet'te arıyorlardı. Sonra verdikleri hükme muhalif bir delil kendilerine ulaşırsa onu kabul ediyor; Allah'a olan samimi kullukları ve sahip oldukları fazilet dolayısıyla ilk görüşlerinden dönmekten çekinmiyorlardı. İşte bu imamlardan bir görüş bulunamazsa, Allah Resûlü'nün (s.a.) dinde önemli konuları bulunan ashâbının icihadlarını alırız. Onlara uymak, bizce sonradan gelenlere uymaktan daha evladır.

İlim birkaç tabakaya ayrılır: Önce Kitap ve eğer sabit ise Sünnet gelir. Bu ikisinde hüküm yoksa ikinci sırada icma vardır. Üçüncüsü, hakkında farklı görüş bulunmayan sahâbe kavilleridir. Bunu, ihtilafli sahabî kavilleri takip eder. Beşincisi ise kıyastır. İlim yukarıdan aşağıya doğru bu tabakalardan alınır.”⁴¹

Mısır'daki yeni döneminin ürünleri olan *er-Risâle* ile *el-Üm*'deki bu apaçık müsbet yaklaşımına rağmen sonraki Şâfiî usûlcüler, Cüveynî'nin de (ö. 478/1085) tesiriyle⁴² olsa gerek, İmam Şâfiî'nin kavli-i cedîdinde sahâbî kavlini hüccet saymadığını söylemişleridir. Mesela konuyu manidar bir ter-

⁴⁰ Şâfiî, *age.*, s. 596-598.

⁴¹ Şâfiî, *el-Üm*, Beyrut 1993, VII, 452.

⁴² Cüveynî, *el-Varakât*, (*Mütûn usûliyye mühimme* içinde), Kahire 1993, s. 45; a.mlf., *el-Burhân*, (nşr. S. Uveyda), Beyrut 1997, II, 241.

cihle “Mevhum Deliller” yani ‘aslî olmadığı halde aslîymiş gibi zannedilen deliller’ başlığı altında ele alan Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) sunumu şöyledir:

“Sahâbenin taklidi hususunda Şâfiî’den farklı görüşler nakledilmiştir. Kadîm/eski mezhebinde o, muhalefet görmeden yaygınlık kazanmış olsun, hatta olmasın bir sahâbî sözünün delil olacağı ve taklid edileceği kanaatinde. Cedîd/yeni mezhebinde ise bu kanaatinden dönerek, bir âlim bir başka âlimi taklid edemeyeceği gibi bir sahâbîyi de taklid edemez demiştir. Müzenî hem onun bu sözünü ve hem de sahâbe hangi delile dayanarak fetva veriyorsa amelin de ona (yani sahâbeye göre değil delile) göre olacağı şeklindeki görüşünü nakletmiştir. Bize göre de tercihe lâyık olan sahih görüş budur... Netice itibarıyla Şâfiî’nin usûldeki mezhebi, sahâbenin taklid edilmeyeceğidir”⁴³

Oysa, bazı usûlcülerin İmam Şâfiî’nin sahâbe kavli konusundaki tutumunu karıştırdıklarını söyleyen İsnevî’nin⁴⁴ (ö. 772/1370), yine onun kavli cedîdini ihtiva eden *el-Üm*’ünden naklettiği pek çok örnekle teyit ettiği üzere Şâfiî’nin kendisi sahâbî kavline itibar etmiştir.⁴⁵ Bu tebliğin iddiasını desteklemesi açısından söz konusu örneklerden birkaçını nakletmek yerinde olacaktır:

- Savaş sırasında, bir köşeye çekilerek kendisini dine vermiş ruhban kimselere rastlarsak, -Allah ondan razı olsun- Ebû Bekr’in görüşüne uyarak onları öldürmeyiz. Bunu kıyasa göre değil (sahâbeye) uyarak söylüyoruz.⁴⁶

- Osman (r.a.), satıcının ayıptan sorumlu olmayacağı şartıyla yapılan hayvan satım işlemini geçerli saymış ve satıcının bilmediği aybın sorumluluğundan beri olduğu yönünde karar vermiştir. Biz de ona uyarak aynı görüşü benimsiyoruz. Oysa kıyasa göre çözümlseydik en doğrusu satıcının ayıp

⁴³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ fi ilmi’l-usûl*, Beyrut 1993, s. 170-171; ayrıca bk. Râzî, *el-Mahsûl*, Beyrut 1988, II, 562, 564; Zencânî, *Tahrîcü’l-furû ale’l-usûl*, (thk. M. E. Salih), Beyrut 1987, s. 179.

⁴⁴ İsnevî, *et-Temhîd fi tahrîcü’l-furû ale’l-usûl*, (thk. M. H. Heyto), Beyrut 1987, s. 501. Bu eleştiri yapan İsnevî’nin kendisi de bir önceki sayfada benzer bir zühulde bulunmuştur. Onun, sahâbe görüşlerinin hüccet olduğu, ihtilaf etmeleri halinde çoğunluğun görüşünün alınacağı, bir görüş etrafında çoğunluk oluşmamışsa bu defa dört halifeden birisinin içlerinde bulunduğu tarafın görüşünün benimseneceği, bu da gerçekleşmezse görüşler arasında tercih hakkının doğacağı şeklinde mütekaddim Şâfiî fakihlerinden Mâverdî’ye atıfla ve sanki onun da benimsediği mezhep fikriymiş gibi naklettiği görüş (bk. *et-Temhîd*, s. 500), gerçekte Mâverdî tarafından kavli kadîm olarak aktarılmış ve benimsenmemiştir. bk. Mâverdî, *el-Hâvî’l-kebîr Şerhu Muhtasari’l-Müzenî*, (nşr. A. M. Muavvad-A. A. Abdülmevcûd), Beyrut 1994, I, 31.

⁴⁵ İsnevî, *age.*, s. 501-502.

⁴⁶ Şâfiî, *el-Üm*, IV, 340.

sorumluluğundan beri olmamasıydı. Fakat kendimizce yaptığımız bu kıyasa göre hüküm vermiyor, sahabeyi taklidi daha uygun buluyoruz.⁴⁷

- Mekke'de bir güvercin öldüren kimse, ceza olarak Ömer, Osman, İbn Abbas, İbn Ömer, ve diğer birçok sahâbe ve tâbiînin ictihadına ittibaen bir koyun keser.⁴⁸

Örneklerin de ortaya koyduğu gibi İmam Şâfiî, tıpkı diğer mezhep imamları gibi sahâbe görüşlerini delil olarak kabul etmiş ve doktrinine yansıtmıştır. Bunun böyle olduğuna, başka bir mezhepten tarafsız bir gözlemci sıfatıyla İbnü'l-Kayyim da işaret etmektedir: “Şâfiîlerin çoğu, yaygınlaşmamış sahâbe ictihadlarını İmam Şâfiî'nin kavli-i cedîdinde delil olarak görmediğini naklediyorlar. Oysa bu, gerçekten tartışmaya apaçık bir husustur. Zira onun cedîd görüşleri içinde sahabî kavlini delil saymadığını gösteren tek bir harf bile gelmemiştir.”⁴⁹

Bu noktada İmam Şâfiî ve mezhebi üzerine çalışmaları bulunan Bilal Aybakan'ın şu tespitlerini iktibas uygun olacaktır: “Gerek *İhtilâfu Mâlik ve's-Şâfiî*'de gerek diğer eserlerinde Mâlik'in hadislere gösterdiği ihtimamın, sahâbe uygulamalarının bulunduğu durumlarda zayıflamasını eleştiri konusu yapması, Şâfiî'nin sahâbî kavlini kabul etmediği şeklinde algılanmıştır. Oysa onun karşı olduğu, Hanefî ve Mâlikîlerin kimi hadisleri, özellikle haber-i vâhidleri devre dışı bırakmakla sonuçlanan çeşitli yaklaşımlarıdır. Onun eleştiri konusu yaptığı, hadisin varlığı halinde başkasının müsbet veya menfi görüşüne iltifat edilmesidir. Hadisin olmadığı durumlarda ise sahâbe kavline gereken önemi vermiştir.”⁵⁰

İmam Şâfiî özelindeki bu tartışmayı, Mâverdî'nin ve daha sonra birçok Şâfiî müellifin naklettiği bir olay ile noktalayalım: Etrafındakilere “Bana ne sorarsanız sorun, onun cevabını mutlaka Kur'ân'dan bulur söylerim” diyen İmam Şâfiî'ye adamın birisi, ihramlı iken eşek arısını öldüren kimsenin hükümünü sormuş. Şâfiî herhangi bir ceza gerekmediği cevabını verince adam “İyi de bu hüküm Allah'ın Kitabı'nın neresinde bulunuyor ki?” diye itiraz etmiş. Bunun üzerine Şâfiî şu karşılığı vermiş: Allah Teâlâ “*Peygamber size*

⁴⁷ Şâfiî, *age.*, VII, 165.

⁴⁸ Şâfiî, *age.*, VII, 227.

⁴⁹ İbnü'l-Kayyim, *l'lâmu'l-muvakkîn*, IV, 92.

⁵⁰ Aybakan, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007, s. 90. Ayrıca bk. Ebû Zehra, *eş-Şâfiî*, Kahire 1978, s. 321-322; Nas, Taha, *İmam Şâfiî'ye Göre Sahâbe Kavlinin Kaynak Değeri*, (Yüksek lisans tezi, 2001), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin."⁵¹ buyurmuş; Nebi (s.a.) de "*Benden sonra şu ikisine yani Ebû Bekir ve Ömer'e uyun!*" emrini vermiştir. İşte bu Ömer de ihramlıyken eşek arısını öldüren kişinin herhangi bir sorumluluğunun olmadığını söylemiştir.⁵²

Medine ahalisinin amelini hüccet kabul eden İmam Mâlik'in (ö. 179/795), Sünnet kategorisinde gördüğü sahâbe tercihlerine öncelikle değer atfedeceği açıktır.⁵³ Şu cümleleri onun hem bir geleneğin devam ettiricisi olduğunu hem de bu gelenek içinde sahâbeyi nerede konumlandığını göstermektedir:

"Bu kitapta (Muvatta'da) bulunanlar benim reyim gibi görünüyorsa da yemin olsun ki, onlar şahsî görüşüm değil, ilim ve fazilet ehlerinden kendilerine uyulan müttakî imamlardan duyduklarımdır. O imamların görüşü de aslında sahâbenin görüşüdür. Çünkü onlar bu görüşte olan sahâbeye eriştiler; ben de aynı ilme sahip olan bu imamlara kavuştum. Bu bilgiler, âlimlerin nesilden nesile günümüze kadar naklede geldiği bir mirastır."⁵⁴

Onun, Ömer b. Abdilaziz'den benimseyerek sıklıkla naklettiği şu cümleleri daha açıktır:

"Allah Rasûlü (s.a.) sünnetler koymuş, ondan sonraki yöneticiler de bazı sünnetler koymuşlardır. Bunları benimsemek, Allah'ın kitabını tasdik etmek, ona olan itaati tamamlamak ve dini kuvvetlendirmek demektir. Hiç kimsenin onları bozmak ve değiştirmek yetkisi yoktur. Onlara aykırı düşen reyin bir değeri olamaz. Onların sünnetine uyan doğruyu bulur. Onlardan yardım alan yardım görür. Muhalefet edip müminlerin yolundan başkasına uyanı Allah kendi haline bırakır. İşte böyle birinin varacağı yer cehennemdir. Orası ne kötü bir yerdir."⁵⁵

Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) gelince, Ehl-i hadis'in kendi çağındaki önderi olan bu mezhep imamı da sahâbe kavillerine ictihaddan önce yer vermiş, hatta onları mürsel ve zayıf hadislere takdim etmiştir.⁵⁶ Onun "... Rasûlullah ile ashâbından geleni al! Onlardan sonra tâbiûn gelir ki, kişi bun-

⁵¹ Haşr 59/7.

⁵² Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, XI, 364; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtîhu'l-ğayb)*, Beyrut 2004, XII, 178. Söz konusu hüküm için bk. Şâfiî, *el-Üm*, VII, 356.

⁵³ Bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, IV, 59.

⁵⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 74; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb* I, 119.

⁵⁵ İbn Ferhûn, *age.*, I, 115; İbnü'l-Kayyim, *l'İlâmu'l-muvakkîin*, IV, 115-116; bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, II, 253.

⁵⁶ İbnü'l-Kayyim, *age.*, I, 23; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, Kahire ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), s. 292-293.

larda muhayyerdir”⁵⁷ sözü, sahabe görüşlerinin onun nezdindeki yerine işaret etmesi bir tarafa, onları Sünnet içinde mütalaa ettiğini göstermektedir.

Hanbelî âlim İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) onun sahâbe ihtihadı hakkındaki kanaatini şöyle özetler: Sahâbe ittifakı kesinlikle bağlayıcıdır. Eğer bir konuda sahâbeden farklı görüşler nakledilmişse içlerinden Kitap ve Sünnet’in yaklaşım tarzına en yakın bulunanı tercih edilir. Ne olursa olsun sahâbe görüşlerinin dışına çıkılmaz. Eğer Kitap ve Sünnet’e uygun birisi teşhis edilemezse bir tercihte bulunulmaksızın sahâbenin ihtilafı olduğu gibi nakledilir.⁵⁸

Sahâbenin Hz. Peygamber’den (s.a.) rivayetleri ve kendi ihtihadları, tâbiûn eliyle mezhep imamlarına intikal etmiştir. Emevî iktidarının kökleştiği hicrî ilk yüzyılın ortalarından (60-70/680-690) başlatılabileceğimiz tâbiûn döneminde hadis-sünnet rivayetleri sistematik olarak derlenmeye başlamıştır. Bazı tespitlere göre elli civarında sahâbî, tâbiûndan olan öğrencilerine bildikleri hadisleri yazdırmıştır. Emevî halifesi Ömer b. Abdilazîz bu işi resmîleştirmiş ve Medine vali-kadısı Ebû Bekir b. Hazm’a (ö. 120/738) Hz. Peygamber’in hadis-sünnetinin araştırılıp yazıya geçirilmesi emrini vermiştir. Bu arada sahâbe fetvalarını da sünnet kapsamında değerlendiren⁵⁹ İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ulaşabildiği bütün hadis ve eserleri derleyerek halifeye ulaştırmıştır. Ömer b. Abdilazîz daha sonra merkezde toplanan bu derlemeleri çoğaltıp birçok bölgeye göndermiştir.⁶⁰

132/750 yılında başlayan Abbasîler dönemi, aynı zamanda bütün bu birikimin, daha çok kuruluşundaki en büyük paya sahip olan müctehid imamın ismiyle anılan mezhepleşmeye evrildiği zaman dilimidir. Kaynak ve yöntem farklılığına bağlı ekolleşmeler, hicrî II. yüzyılın ilk yarısından itibaren artık ismen somutlaşıp akademik bir boyut kazanmaya başlamıştır. Önceki dönemde genel eğilim olarak farklılaşan fikhî düşünce ve üretim, artık, kişi

⁵⁷ İbnü'l-Kayyim, *age.*, II,139.

⁵⁸ İbnü'l-Kayyim, *age.*, I, 25.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 388; a.mlf., *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-Kismü'l-mütemmim*, (thk. Ziyâd M. Mansur), Medine 1983, s. 168; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, s. 127-128; Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, (thk. Beşşâr A. Ma'ruf), Beyrut 1994, XXVI, 434.

⁶⁰ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, s. 127; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 39. Ayrıca bk. Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981, s. 203-204; A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi : (H. 1-150-M. 622-657)* (çev. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993, s. 254.

merkezli medrese/ekol ayrışmasına yani müctehid imam odaklı mezhepleşme sürecine girmiştir.

Bilindiği üzere, mezhep, hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta önder sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamına ve bu görüşler etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî ve fikrî birikime verilen isimdir. İşte bu sıralarda yazılan kitaplar ve yapılan tartışmalardaki “Bu, Ebû Hanîfe’nin ve bizim fakihlerimizin çoğunluğunun görüşüdür”, “Bizim imamımız”, “Bizim fakihlerimiz”, “Biz kendi hocamızın görüşlerini takip ediyoruz”, “Mâlik ve ashâbı”, “Hanefîler” gibi ifadeler bir mezhebe mensubiyetin ilk işaretleri konumundadır.

II/VIII. yüzyılın ortalarından itibaren ders halkaları kurup fikhın bütün alanlarında hüküm üreten ve yetiştirdikleri öğrencileri eliyle kendi görüşlerini yazıp yayan müctehidler arasında özellikle şu isimler öne çıkmaktadır:

Abdurrahman b. Ebî Leylâ (ö. 148/765), Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit (ö. 150/767), Abdurrahman el-Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa’d (ö. 175/791), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/819), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Ebû Sevr (ö. 240/854), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/883) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922).

Tarih içinde bu mezhepler arasında, burada değinemeyeceğimiz birçok sebebe bağlı olarak dördü kökleşerek kitleselleşmiştir. Bunlardan üçü Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri öncelikle Irak/Bağdat-Kûfe havzasında, Mâlikî mezhebi ise Hicaz/Medine havzasında doğmuştur.

Biz bu makale çerçevesinde Irak havzasını temsilen Hanefî, Hicaz havzasını temsilen Mâlikî mezhebini seçerek sahâbenin fikh mezheplerine kaynaklığını daha yakından izlemeye çalışacağız.⁶¹ İmam Şâfiî’nin İmam Mâlik’in öğrencisi olması; İmam Ahmed b. Hanbel’in de İmam Şâfiî ile uzun bir beraberlik geçirmiş olması, aslında onların adıyla kurulmuş olan mezhepleri de bir dereceye kadar ele almış olacağımız anlamına gelebilir.

⁶¹ Daha sonra tedvin edilen fikh usûlü literatüründeki sahâbî kavlinin ya da mezhebinin hucetliği eksensiz tartışmalara burada bilinçli olarak yer verilmeyecektir. Bu hususla ilgili ayrıntılar için bk. Derviş, Abdurrahman b. Abdullah, *es-Sahâbî ve mevkîfû’l-ulemâ mine’l-ihcâc bi-kavlihi*, Riyad 1992; Kahveci, Enes Muhammed Rıza, *Kavlü’s-sahâbî ve hucciyyetü’l-ameli bihi*, Dimaşk-Beyrut 2012; Apaydın, Yunus, “Sahâbî Sözü’nün Hukuki Değeri”, *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (1990), ss. 323-353; sy. 5 (1994), ss. 379-397; a.mlf., “Sahâbî Kavli”, *DİA*, XXXV, 500-504; Demir, İbrahim Halil, *Usûlü’l-Fıkıhta Sahâbî Kavlinin Kaynak Olması* (Yüksek lisans tezi, 2012), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

A. HANEFÎ MEZHEBİ VE SAHÂBE

Hanefî mezhebi, Irak-Kûfe ekolünün en güçlü ismi olan Ebû Hanîfe adına, onun Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim (ö. 182/798), Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/804), Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775) ve Hasen b. Ziyâd (ö. 204/819) gibi müctehid öğrencilerinin eliyle kurulmuştur. Kûfe medresesinin ve burada kurulan mezhebin imamı Ebû Hanîfe'nin adı Numan b. Sâbittir. 80/699 yılında Kûfe'de doğmuş 150/767 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Hocası Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 120/738), onun hocası İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), onun hocası Alkame b. Kays (ö. 62/681), onun da hocası, sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'dur (ö. 32/652-53).

Bu silsile Hanefîler arasında şu güzel benzetmeyle bir tekerleme olarak öğretilir: "Fıkıhı Abdullah b. Mes'ûd ekti, Alkame suladı, İbrahim hasat etti, Hammâd harmanını kaldırdı, Ebû Hanîfe öğüttü, Ebû Yûsuf hamur yaptı, Muhammed de ekmek haline getirdi. İşte insanlar onun ekmeğinden yiyorlar."⁶²

Mezkûr tekerleme, Hanefî mezhebinin temellerinin atıldığı ve ilk gelişimini yaşadığı coğrafyada fakih sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'un etkisi olduğu bakımından bir hakikati dile getirmektedir. Fakat bu hakikat, Hanefî mezhebinin sahâbeden sadece İbn Mes'ûd'u kaynak aldığı ve onun bütün rivayet ve görüşlerini mezhebe yansıttığı yönünde bir anlayışa yol açmamalıdır. Zira yukarıda bir vesileyle dile getirildiği gibi mezhepler, sahâbe nesline bütün olarak değer vermiş ve kendilerine ulaşan görüşlerini benimsemişlerdir. Sâhâbenin ihtilafı görüşleri arasından ise kendi metodolojilerine ve doktriner tutarlıklarına uygun olanını seçmişlerdir.

Bu iki durumu yani Hanefî mezhebinin Abdullah b. Mes'ûd'dan çok istifade ettiği fakat onun yanında başka sahâbîlerin rivayet ve görüşlerini de kaynak olarak aldığı hususunu biraz daha ayrıntılandırılm:

Hz. Peygamber'in (s.a.) kendisini "*Allah sana rahmetiyle muamele etsin; sen gerçekten âlimsin ve muallimsin*" diye övdüğü Abdullah b. Mes'ûd (r.a.), Rasûl-i Ekrem hayattayken Medine'de fetva verme ehliyeti kazanan ender sahâbîlerdendir.⁶³ Hz. Ömer (r.a.), Kûfe şehrini kurarken 17/638 yılında oraya İbn Mes'ûd'u kadı, muallim ve hazine sorumlusu olarak göndermiştir.⁶⁴ Hz. Ömer'in Kûfelilere hitaben "Onu göndermekle sizi kendime

⁶² İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, Beyrut ts. (Dâru l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî), I, 34.

⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 334, 342.

⁶⁴ Burada dikkat çekici bir bilgi olarak kaydedelim ki, bazı kaynaklar, Hz. Ömer ile İbn Mes'ûd arasında hem yöntem hem de doktrin benzerliğine işaret ederler. Toplu bir değerlendirme için bkz., Küçükkalay,

tercih ettim ve büyük fedakârlıkta bulundum. Öğreneceğinizi ondan öğrenin ve onun dediklerine uyun!” sözü⁶⁵, İbn Mes’ûd’un Kûfe’deki tesirinin habercisi olacaktır.

Tâbiûn âlimlerinden Şa’bî’nin (ö.104/722) tespitine göre Kûfe’deki en etkili sahâbî odur.⁶⁶ Hem bir taraftan Alkame b. Kays (ö. 62/681), Esved b. Yezid (ö. 75/694), Abdurrahman b. Yezid (ö. 98/716), Zeyd b. Vehb (ö. 83/702), Hâris b. Kays, Ebu Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), Mesrûk b. el-Ecdâ (ö. 63/682), Kays b. Ebi Hâzim (ö. 97/715), Abîde es-Selmânî (ö. 72/691) vb. tâbiûn fakihlerini yetiştirmiş⁶⁷, bir taraftan da fikhî görüşleri öğrencileri eliyle yazıya geçirilmiştir. Taberî (ö. 310/922) ve İbnü’l-Kayyim’a (ö. 750/1350) göre, görüşleri öğrencileri tarafından tedvin edilmiş onun gibi ikinci bir sahâbî yoktur.⁶⁸

Nitekim Hz. Ali (r.a.) kendi hilafeti sırasında Kûfe’ye gelip de buradaki fakihlerin sayısını öğrenince çok sevinmiş ve “Allah, İbn Mes’ûd’a rahmet eylesin; bu şehri ilimle doldurmuş. Onun öğrencileri bu bölgenin kandilleridir” demiştir.⁶⁹ Sahâbî Ebû’d-Derdâ da İbn Mes’ûd’un en başta gelen öğrencisi ve Ebû Hanîfe silsilesinin tâbiûn neslindeki önemli ismi Alkame’nin fikhî dirayetine şahit olunca sormuştur:

- Nerelisin?
- Kûfeli.
- Tamam, zaten sizin yanınızda İbn Ümmi Abd (İbn Mes’ûd) vardı değil mi?⁷⁰

En gözde öğrencisi Alkame b. Kays için “Benim bildiğim her şeyi o da ihata etmiştir” diyen⁷¹ İbn Mes’ûd’un Hanefî mezhebinin oluşumundaki

Hüseyn, *Abdullah ibn Mes’ûd*, Konya 1971, s. 61-67; Kal’acî, M. Ravvâs, *Mevsû’atü fikh Abdillâh b. Mes’ûd*, Beyrut 1992, s. 12-15.

⁶⁵ İbn Sa’d, *age.*, III, 157, 255, VI, 9; Bağdadî, *age.*, I, 147; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ.*, Beyrut 1985, I, 486; Hacıvî, *el-Fikru’s-sâmi*, I-II, 247.

⁶⁶ Zehebî, *age.*, I, 494

⁶⁷ Bağdadî, *age.*, I, 47; İbn Hacer, *el-İsâbe*, Mısır 1328, III, 385.

⁶⁸ Kevserî, *Takdimetü Nasbi’r-Râye:Fikhu Ehli’l-Irâk*, I, 30 ; Cerrahoğlu, İsmail, “Abdullah b. Mes’ûd”, *DİA*, I, 117. İbnü’s-Salâh, öğrencileri tarafından birikimleri sistemli bir biçimde nakledilen sahâbîler arasında, İbn Abbas ve Zeyd b. Sâbit’i de sayar; bk., *Mukadime*, s. 304.

⁶⁹ Kevserî, *age.*, I, 30.

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, I, 495-496.

⁷¹ İbn Sa’d, *age.*, VI, 86-87; Hudaî, Muhammed, *Târîhu’t-teşri’l-İslamî*, Beyrut 1983, s. 113.

rolü, Alkame'nin Ebû Hanîfe silsilesindeki yukarıda işaret edilen yeri dikkate alındığında daha bir vurgulanmış olmaktadır.

Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî mezhebine kaynaklığı bahis konusu olmakla birlikte mezhep, başka sahâbîlerden gelen rivayet ve görüşleri de kaynak olarak değerlendirmiştir. Hatta İbn Mes'ûd'un görüşünün hilafına başka sahâbîlerin görüşlerinin benimsendiği pek çok mesele bulunmaktadır. Söz konusu etkileşimin boyutlarını sorgulamak ve sahâbe kaynağındaki çeşitliliği görebilmek amacıyla daha önce neşrettiğimiz bir makaleden⁷² itibaren bazı örnekler verelim:

1. Alkame anlatıyor: "Biz Hıms'ta bulunuyorken İbn Mes'ûd, Yûsuf sûresini okudu. Oradakilerden biri 'Sûre böyle nazil olmadı' dedi. Bunun üzerine İbn Mes'ûd 'Ben Allah Rasûlü'nün huzurunda (böyle) okudum da bana 'Güzel okudun' buyurdu dedi. Bu sırada o kişiden hamr kokusu geldiğini hissedince 'Sen hem Allah'ın Kitabı'nı yalanlıyorsun, hem de hamr mı içiyorsun' dedi ve o kişiye içki içme cezasını uyguladı."⁷³

Oysa Hanefî mezhebi, başka sahâbîlerden gelen bilgileri de göz önüne alarak içenin itirafı ya da içildiğini açıkça ispat eden delil yoksa, sırf içki kokusunun varlığı ile had cezası uygulanamayacağı kuralını benimsemiştir. Çünkü kimi mubah yiyecekleri, mesela elma ve ayvayı yedikten sonra bile ağızdan hamr râihasına benzer bir koku gelebilir.⁷⁴

2. Esved ve Alkame şunu naklederler: "Abdullah b. Mes'ûd'u evinde ziyarete gittiğimizde bize 'Şu arkanızdakiler namaz kıldı mı?' diye sordu. 'Hayır' cevabını verince 'Öyleyse kalkın kılın!' dedi; fakat ezan ve ikâmet okumamızı emretmedi. Bunun üzerine arkasında namaza durmak üzere vaziyet aldık. O anda ellerimizden tutarak, birimizi sağına diğerimizi de soluna durdurdu. Rukûya gittiği zaman biz de ellerimizi dizlerimizin üzerine koyarak (rukûya gidiyorduk). Böyleyken o bizim ellerimize vurarak tatbîk yaptı (avuçlarını birbiri üzerine kapadı, ardından da ellerini uyluklarının arasına soktu)..."⁷⁵

Hanefî âlimlerine göre ise tatbîk uygulaması Hz. Peygamber tarafından daha sonra terk edildiği için mensûhtur.⁷⁶ İbn Mes'ûd ve öğrencilerinin

⁷² Yaman, Ahmet, "Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü: Bir Genel Kabulün Buhârî ve Müslim Rivayetleri Çerçevesinde Gözden Geçirilmesi", *Marife* 4/2 (2004), ss.7-26.

⁷³ Buhârî, "*Fedâilü'l-Kur'ân*", 8.

⁷⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, İstanbul 1983, IX, 171-172; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, Kahire 1970, V, 303-304.

⁷⁵ Müslim, "*Mesâcid*", 26.

⁷⁶ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Beyrut 2001, I, 296-300.

tatbîkî yapageldiklerini zikreden Serahsî de, sahâbe çoğunluğunun bu uygulamayı terk ettiğini belirtmektedir.⁷⁷ Konuyu ele aldığı yerde yukarıdaki rivayete hiç atıfta bulunmayan İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ise, tatbîk uygulamasının mensûh olduğunu, bunu da, Mus'ab b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın, babası Sa'd'dan yaptığı naklin gösterdiğini ifade etmektedir.⁷⁸

3. Yukarıdaki olayda İbn Mes'ûd, cemaatin iki kişi olması halinde bunların imamın sağ ve soluna durması gerektiği kanaatinde iken Hanefî mezhebi, Câbir b. Abdillâh'ın rivayeti ve Hz. Ömer'in uygulamasına dayanarak bu iki kişinin, imamın tam arkasında duracağı hükmünü benimsemiştir.⁷⁹

4. Hammâd kanalıyla İbrahim en-Nehâî'den yapılan nakle göre ne İbn Mes'ûd ne de onun öğrencilerinden herhangi birisi, ölünceye kadar sabah namazında kunût yapmışlardır. Esved b. Yezid'in bildirdiğine göre o, Hz. Ömer ile iki yıl birlikte kalmış, fakat onun bu kunûtu yaptığına şahit olmamıştır. Bunları anlatan en-Nehâî, Hz. Ali'nin savaş sırasında Muaviye'ye beddua bulunmak amacıyla kunût yaptığını, Kûfelilerin de bu uygulamayı benimsediklerini bildirir. Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin de aynı kanaatte olduğunu söyler.⁸⁰

Görüldüğü gibi Ebû Hanîfe ve öğrencileri sahâbenin bilgi ve rivayetlerini bir bütün halinde kaynak olarak değerlendirmişlerdir. Tarih ve tabakât eserlerinin verdiği bilgilere göre Ebû Hanîfe Mekke'de Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) ve İkrime'den (ö. 105/723) Abdullah b. Abbas'ın fikhini, Nâfi (ö. 117/735) vasıtasıyla Medine'de Abdullah b. Ömer'in fikhini, Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Cafer es-Sâdık (ö. 148/765) ile olan uzun görüşmeleriyle de onlardan Ehl-i beyt fikhini öğrenmişti.⁸¹

Sahâbe kaynağındaki çeşitlilik Ebû Hanîfe'nin hoca silsilesinde de kendisini gösterir. Kûfeli tâbiûnun Medine'de yaşayan pek çok sahabîden ilim alarak onları Irak'a taşıdığını anlatan İbn Hazm (ö. 456/1063), bu iddiasını ispat için İbn Mes'ûd'un has öğrencileri Alkame'nin ve Mesrûk'un Hz.

⁷⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 19-20.

⁷⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, I, 297.

⁷⁹ Şeybânî, *el-Âsâr*, (thk. Ahmed İ. Mi'sarâvî), Kahire 2006, I, 162-163; İbnü'l-Hümâm, *age.*, I, 326.

⁸⁰ Şeybânî, *age.*, I, 255-257.

⁸¹ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 124; Bağdâdî, *age.*, XIII, 324; Mekki, *Menâkıb.*, II, 103, 193, 221, 379; Zehebî, *Menâkıb*, s. 19; Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 78-82; Hamidullah, "Ebu Hanîfe ve Eseri", (çev. K. Kuşçu), *İslam Hukuku Etütleri*, İstanbul 1984, s. 319,322.

Ömer, Osman ve Âişe'den (r.a.) yükler dolusu ilim öğrenip aktardıklarını hatırlatır.⁸²

Gerçekten de Alkame, İbn Hazm'ın saydığı sahabîlerle birlikte Hz. Ali, Selman, Ebû'd-Derdâ, Huzeyfe, Habbâb, Ammâr ve Ebû Musa el-Eş'arî (r.a) gibi önde gelen ashaptan hadis rivayet etmiş; Horasan, Harizm, Merv ve Medâin gibi bölgelerde ilim tahsili için bulunmuştur.⁸³ İbrahim en-Nehaî de Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Câbir b. Abdillâh, Numan b. Beşir ve Ebu Hureyre (r.a) gibi Kûfe'de ikamet etmeyen sahabîlerden de ilim almıştır. Nitekim İbn Sa'd (ö 230/844) ona, mezkûr sahabîlerden rivayet edenler başlığı altında yer vermiştir.⁸⁴

Hz. Ebûbekir'in (r.a.) hilafeti döneminden itibaren Medine'de uzun süre yaşayan Mesrûk da onun yanısıra Hz. Ömer, Ali, Muaz, Übey, Zeyd b. Sâbit, İbn Ömer, Abdullah b. Amr, Muğire b. Şu'be ve Hz. Âişe'den (r.a.) çok şey öğrenmişti.⁸⁵

Ebû Hanîfe'nin kendisi de sahâbe kaynaklarının çeşitliliğine parmak basmıştır: "Benim bilgi birikiminin kaynakları, Ömer'in ashabi kanalıyla Ömer; Ali'nin ashabi kanalıyla Ali; yine ashabi kanalıyla Abdullah b. Mes'ûd'dur. Abdullah b. Abbas hayattayken ondan daha bilgini yoktu."⁸⁶

Hatta rivayet ve görüşleri açısından sahâbeyi derecelendiren, kıyasa aykırı görüşlerine fakih olup olmamalarına göre değer biçen⁸⁷, coğrafya ve silsile esaslı tercihlerde bulunan sonraki yaklaşımların, Ebû Hanîfe hakkında söz konusu olmadığı da söylenebilir. Yeri geldikçe işaret etmeye çalıştığımız bu iddiamızı birkaç örnekle daha teyit edebiliriz. Mesela verilen bilgilere göre Ebû Hanîfe, İmam Mâlik'in hocası olan Rebîatürre'y'in (ö. 136/753) rivayetlerini ezberlemeye çok çaba sarf etmiştir.⁸⁸ Rebîa'nın Sâib b. Yezid ve Enes b. Mâlik gibi sahâbîler yanında Hz. Ebû Bekir'in torunu Kâsım'dan, Ab-

⁸² İbn Hazm, *el-lhkâm fi usûl'l-ahkâm*, Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), I, 607.

⁸³ İbn Sa'd, *age.*, VI, 86-92; Bağdâdî, *age.*, XII, 296-300; Zehebî, *age.*, IV, 53-61; Özel, Ahmet, "Alkame b. Kays", *DîA*, II, 467.

⁸⁴ İbn Sa'd, *age.*, VI, 270 vd.

⁸⁵ İbn Sa'd, *age.*, VI, 76-84; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXVII, 451-454; Zehebî, *Siyeru a'lâmin-nübelâ*, IV, 63-69.

⁸⁶ Saymerî, *age.*, s. 58-59; Bağdâdî, *age.*, XIII, 334

⁸⁷ Bu bağlamda Hanefîlere yöneltilen "Hem sahâbî sözünün kaynak olduğunu söylüyor hem de mesela *musarrât hadisinde* olduğu gibi adaleti ve zaptı müsellemler olan bir sahâbînin rivayet ettiği hadisi kabul etmiyorsunuz!" şeklindeki tutarsızlık suçlamasına sonraki Hanefîlerce verilen cevap için bk. Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, Beyrut 1997, III, 333-334.

⁸⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Müsnedü Ebî Hanîfe rivayetü Ebî Nuaym*, (thk.Nazar M. Fâryâbî), Riyad 1415, s. 104.

dullah b. Ömer'in oğlu Salim'den, Ebû Hureyre'nin damadı ve öğrencisi Saîd b. Müseyyeb'ten, Hz. Âişe, İbn Abbas, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû'd-Derdâ gibi sahâbîlerden ilim alan Mekke fakihî Atâ b. Ebî Rabah'tan, fıkıh birikimini Abdullah b. Ömer'den alan Saîd b. Cübeyr'den, Mısır'dan Hicaz'a İslâm coğrafyasının bilgi birikimini elde eden Mekhûl b. Ebî Müslim'den ilim aldığı göz önünde bulundurulursa⁸⁹ onun ne kadar geniş bir sahâbe kaynağı yelpazesine sahip olduğu anlaşılır.

Diğer taraftan Hanefîlerin kurucu imamlarının eserlerinde Ebû Hureyre'nin (r.a.) yaptığı merfû rivayetlere yer verilmesi bir yana, onun kendi şahsî ihtihadlarının tercih edilmiş olması, fakih sayılmadığı için Ebû Hureyre'nin kıyasa aykırı rivayet ve görüşlerinin Hanefîlerce benimsenmediği iddiasını⁹⁰ da zayıflatmaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'ye nispet edilen Müsned'in Haskefî (ö. 1088/1677) rivayetinde⁹¹ 23; Ebû Nuaym (ö. 430 /1038) rivayetinde 38 Ebû Hureyre rivayeti yer almıştır. İmam Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr* isimli rivayet eserinde, akılla kavranamayacak, dolayısıyla kıyas konusu olamayacak üç meselede, mezhebin Ebû Hureyre'nin görüşü istikametinde şekillendiği görülmektedir. Meselelerden birisi ateşte pişen yiyecekten/etten dolayı abdestin gerekli olmadığı, diğeri namazda intikal tekbirlerinin mevcudiyeti ve yeri, üçüncüsü de ihramlı olmayan bir kimsenin ele geçirdiği avdan ihramda olan kimselerin yemesinin serbest oluşudur.⁹²

Sahâbe görüşlerinin Hanefî mezhebine kaynaklığı konusundaki son sözü, tekrar mezhebin imamı Ebû Hanîfe'ye bırakalım: "Ben ashaptan dilediğimin görüşünü alır, dilediğimi de terk ederim. Ama onların görüşlerini asla bütünüyle göz ardı etmem."⁹³

B. MÂLİKÎ MEZHEBİ VE SAHÂBE

Hicaz'ı temsilen ele alacağımız Mâlikî mezhebine ve sahâbenin bu ekol üzerindeki etkisine gelince; Mâlikî mezhebi, Medine fıkıhını tedvin edip Hicaz ekolünü sistemleştiren Mâlik b. Enes adına kurulmuştur. Yemenli bir ailenin çocuğu olarak 93/712 yılında Medine'de doğan Mâlik b. Enes, hac veya umre için Mekke'ye gidişlerinin dışında hiç ayrılmadığı Medine'de

⁸⁹ Rebîâtürre'y hakkında bk. Özen, Şükrü, "Rebîa b. Ebû Abdîrrahmân", *DİA*, XXXIV, 499-500.

⁹⁰ Bk. Tahâvî, *Şerhu Meânî'l-Âsâr*, Beyrut 2001, III, 278-281; Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 38-40.

⁹¹ Haskefî, *Müsnedü Ebî Hanîfe bi rivayeti'l-Haskefî*, (thk. Abdurrahman H. Mahmud), Mısır ts. (el-Âdâb).

⁹² Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, (thk. Ebû'l-Vefâ), Beyrut 1355, s. 9, 22, 107.

⁹³ Cassâs, *el-Fusûl*, III, 361; Saymerî, *age.*, s. 10,11; Bağdâdî, *age.*, XIII, 368; Sâlihî, *Ukûdû'l-Cümân*, s. 172.

179/795 yılında vefat etmiştir. Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec (ö. 117/735), Rebâtü'r-re'y (ö. 136/753), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), İbn Ömer'in azatlısı Nâfi (ö. 117/735), Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748) ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) gibi hocalardan hadis almış ve fıkıh öğrenmiştir. Bu arada Ebû Hanîfe, Leys b. Sa'd, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî ile de görüş alışverişinde bulunmuş, özellikle üç yıl kadar beraber olduğu Muhammed eş-Şeybânî ile Irak fikhini mütalaa etmiştir.

İmam Mâlik'in yetiştiği ve adıyla anılan mezhebin kurulduğu Medine-i Münevvere, örf olarak yaşayan Asr-ı saadet uygulamaları ile sahâbe ve tâbiûn tatbikatı bakımından çok zengin bir mirasa sahipti. İbnü'n-Nedîm'e (ö. 385/995) göre önceleri İmam Mâlik'e müntesip iken⁹⁴ daha sonra Mısır'da kendi adıyla anılan bağımsız bir fikhî oluşumun kurucusu olan Leys b. Sad'a (ö. 175/791) yazdığı mektupta İmam Mâlik'in altını çizdiği gibi, sahâbenin önemli bir kısmı Medine'de yaşıyordu. Kaldı ki, Kur'ân-ı Kerîm'in hüküm ayetleri Medine'de inmiş ve ilk defa orada uygulanmıştı. Kur'ân'ı beyan eden Sünnet yine burada vârid olmuş ve bütün bu uygulamalar bilgi, görgü, kültür ve örf olarak nesilden nesile miras olarak aktarılmıştı. Hz. Ömer'in (r.a.) "*Allah'a and olsun ki, amele aykırı bir hadis rivayet eden kimseyi rahat bırakmam*", İbn Ömer'in (r.a.) "*İşler karıştığında Medinelilerin ne dediğine bakılır*", Zeyd b. Sâbit'in (r.a.) "*Medine ehli bir şeyi benimsemişse bil ki o sünnettir*" ile hocası Rebâtü'r-re'y'in "*Bin kişinin bin kişiden nakli bence, bir kişinin bir kişiden naklinden daha iyidir*" sözlerinin⁹⁵ belirleyici olduğu bir havzada yetişen İmam Mâlik, işte bu yönüyle tebe-i tâbiîn nesline yani kendi dönemine kadar gelen Medine ehlinin amelinin, naklî icmaya eşdeğer saymıştır. Naklî icma da esasen mütevatir sünnet gücüne sahiptir. Böyle olunca Medine ehlinin ameli, bununla uyumlu olmayan haber-i vâhid ve kıyasa tercih edilir. Hatta Medine ameli ve sahâbe mezhebi Kur'ân'ın umumunu tahsis ve mutlağını takyit gücüne de sahiptir.⁹⁶

Medine'de amel, ancak sahâbe sayesinde ve onların anlayış, bilgi ve yönlendirmeleri doğrultusunda yerleşik hale gelmiş olduğundan sahâbenin,

⁹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (thk. Rıza-Teceddüd), yy, ts., s. 252; krş. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 173.

⁹⁵ Kâdî İyâz, *age.*, I, 38, 41-46. Ebû Zehra, *Mâlik*, Kahire 1978 (?) (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 214; Dönmez, İbrahim Kâfi, "Amel-i Ehl-i Medine", *DİA*, III, 21. Fıkıh tarihi açısından büyük önemi hâiz bu mektubun tahlili için bk. Ebû Zehra *age.*, s. 100-111; Mûsâ, Muhammed Yûsuf, *Târîhu'l-fıkhî'l-İslâmî*, Kahire 1958, s. 202-213.

⁹⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 175, 407, 413-414; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 47-58; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, Kahire 1993, s. 219; Ebû Zehra, *Mâlik*, s. 215-217; 279-286; Dönmez, "Amel-i Ehl-i Medine", *DİA*, III, 25. Krş. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*, (nşr. A. Ebû Zeyd), Beyrut 1998, III, 209; Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, İstanbul 1996, s. 229-230.

Mâlikî mezhebinin ilk doktriner oluşumundaki merkezî rolü kendiliğinden ortaya çıkmış olur. İmam Mâlik'in hüküm çıkarma metodolojisini anlatan kaynaklar onun, nas ve Medine icmasından sonra sahâbe fetvasını devreye aldığını, kıyasa ancak bundan sonra yer verdiğini anlatırlar.⁹⁷

Leys b. Sa'd'a yazdığı mektupta vurguladığı üzere o, merfû rivayetler kadar mevkûf ve maktû haberlere yani sahâbe ve tâbiûn görüşlerine de önem atfeder ve bu bağlamda şu görüşlere yer verir: "... Rasûlullah'tan (s.a.) sonra, ona tâbi olmada herkesin önünde ve zirvede bulunan sahâbe işi ele aldı. Bir meseleyle karşılaştıklarında, bildikleri bir şey varsa onu uyguladılar, yoksa bilenlere sordular ve öğrendiklerini ictihadları ve vahye yakınlıklarının verdiği imkânla tahlil edip en kuvvetli gördükleriyle hüküm verdiler. Kendilerine muhalif daha kuvvetli bir görüş varsa, tereddütsüz o görüşü benimsediler. Tâbiûn de aynı yöntemi takip etti. Bir konu Medine'de apaçık biliniyor ve uygulanıyorsa, aksini iddia etmenin mümkün olmadığı bu mirası ellerinde bulunduran kimselerin ona karşı çıkmasını doğru bulmam..."⁹⁸

İmam Mâlik'in sahâbe görüşünün kaynaklığına ne denli önem atfettiğinin en somut göstergesi, onun *el-Muvatta* isimli eseridir. Zira *el-Muvatta*'nın neredeyse yarısını sahâbî görüşleri teşkil etmektedir. Yapılan bir sayıma göre *el-Muvatta*'da bulunan rivayet sayısı 1720'dir ve bunların 222'si mürsel, 613'ü mevkûf ve 285'i maktûdur.⁹⁹

Gerçekten de o bir fikhî/fer'î meseleyi ele alırken önce, varsa merfû hadisleri serdedir; ardından Medine ehlinin amelini zikreder, sonra da başta tâbiûndan olmak üzere fakihlerin görüşlerine yer verir. Bahse konu olan mesele hakkında bu kaynaklardan bir bilgiye ulaşamamışsa daha çok kıyas yöntemini kullanarak kendisi ictihad eder.

İzlediği bu yol haritasını, kanın abdesti bozup bozmayacağı örneği üzerinden somutlaştırabiliriz. *el-Muvatta*'nın sırasıyla "Burun Kanaması Konusunda Gelen Haberler", "Burun Kanamasıyla İlgili Amel" ve "Yarasından

⁹⁷ Bk. Kâdî İyâz, *age.*, I, 44-47, 50-58; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, I, 79-80.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 48-135; Ebû Zehra, *Mâlik*, s. 215-217 ; Özel, Ahmet, "Mâlik b. Enes", *DİA*, XXVII, 511. Bununla birlikte sonraki Mâlikî usûl eserlerinde, sahâbî kavlinin akılla kavranılamayacak konularda merfû hadis hükmünde kabul edilip "Sünnet" içinde değerlendirileceği, buna karşılık ictihada açık alanlardaki sahâbî görüşlerinin bağlayıcı sayılmayacağı görüşü hâkim olmuştur. Bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, III, 209-214; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, 413-415; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, s. 445-446.

⁹⁸ Kâdî İyâz, *age.*, I, 42-43.

⁹⁹ Ebû Zehra, *Mâlik*, s. 192; Kandemir, Yaşar, "el-Muvatta", *DİA*, XXXI, 416

veya Burnundan Akan Kanı Durmayan Kimseyle İlgili Amel” bablarının muhtevası şöyledir:

“Mâlik’in Nâfi’den aktardığına göre Abdullah b. Ömer’in namazda burnu kanadığında gider yeniden abdest alıp gelir, namazını kaldığı yerden tamamlar ve bu arada konuşmazdı. Mâlik’e ulaşan bilgiye göre Abdullah b. Abbas namazda burnu kanayınca dışarı çıkar, kanını yıkadıktan sonra dönüp kılmakta olduğu namazı tamamlardı. Mâlik, Kusayt el-Leys’in torunu Yezîd b. Abdillâh’tan namaz kılariken burnu kanayan Saîd b. el-Müseyyeb’in, hemen Nebi (s.a.)’in zevcesi Ümmü Seleme’nin odasına gittiğini ve getirilen su ile abdest aldıktan sonra dönüp namazını kaldığı yerden tamamladığı bilgisini nakletmiştir.”¹⁰⁰

“Abdurrahman b. Harmele el-Eslemî, Saîd b. el-Müseyyeb’i namaz esnasında burnu kanıyorken ve akan kan parmaklarını kırmızıya boyamışken gördüğünü ve bu durumdayken onun, abdest almadan namaz kılmaya devam ettiğini Mâlik’e haber vermiştir. Abdurrahman b. el-Mücebber de Abdullah b. Ömer’in oğlu Salim’i aynı şekilde gördüğünü ve Salim’in kandan kırmızıya boyanmış parmaklarıyla burnunu silip daha sonra da abdest almadan namaz kılmaya devam ettiğini Mâlik’e aktarmıştır.”¹⁰¹

“Mâlik’in Hişam’dan onun da babası Urve’den nakline göre Misver b. Mahreme, Urve’ye, vurulduğu gece Ömer’in yanına gidip onu sabah namazına kaldırdığını, Ömer’in ‘*Evet, namazı terk eden kimsenin İslâm’dan nasibi yoktur*’ dediğini ve yarısından kanlar akarak namazını kıldığını anlatmıştır. Yahya b. Saîd’in burun kanaması kesilmeden devam eden kimsenin (abdest ve namaz hususunda) nasıl davranacağı sorusuna Saîd b. el-Müseyyeb’in, ‘Başı ile ima yapmasını uygun buluyorum’ cevabını verdiğini aktaran Mâlik, ‘Bu konuda işittiğim görüşlerin en güzeli budur’ demiştir.”¹⁰²

el-Muvatta’da 23’ü kadın olmak üzere 208 sahâbîden rivayette bulunmakla¹⁰³ birlikte İmam Mâlik, Medine’de görüşleri en fazla etkili olan sahâbîleri Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Ömer (r.a.) olarak sıralar.¹⁰⁴ Bunlar içinde onun üzerinde tesiri daha ziyade hissedilen sahâbî, her halde Abdullah b. Ömer olmalıdır. Zira Mâlik, İbn Ömer’in görüşlerini öğrenebilmek için onun azatlısı Nâfi’ye (ö. 117/735) yıllarca öğrencilik yapmıştır.

¹⁰⁰ Muvatta, “Tahâret”, 46-48.

¹⁰¹ Muvatta, “Tahâret”, 49-50.

¹⁰² Muvatta, “Tahâret”, 51-52.

¹⁰³ Ebû Zehra, *Mâlik*, s. 192.

¹⁰⁴ Hacvî, *el-Fikru’s-sâmî*, I, 249.

Bunun bir başka göstergesi de Mâlik → Nâfi → İbn Ömer tarihinin başta Buhârî (ö. 256/870) olmak üzere birçok muhaddise göre “en sahih sened”, hadisçilerin nitelmesiyle “silsiletü’z-zeheb” sayılmasıdır.¹⁰⁵

Nâfi’ın İbn Ömer’den başka Hz. Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hureyre, Ümmü Seleme ve Safiyye bint Ebû Ubeyd (r.a.) gibi sahâbîlerden de ilim tahsil ettiği bilgisi hesaba katılırsa İmam Mâlik’in sahâbe kaynakları biraz daha berraklaşır.¹⁰⁶ Görüşleri daha çok Irak’ta yayılan Abdullah b. Mes’ûd’un *el-Muvatta*’da 7’si belâğ kaydıyla olmak üzere 13 rivayet-görüşüne yer verilmiş olması hatta bu görüşlerden bazısının İmam Mâlik tarafından “Bu duyduklarımın en iyisidir” diye nitelenmesi¹⁰⁷ onun, coğrafya ve silsileyi aşan bir ifade kanalının olduğunu göstermektedir.

İmam Mâlik’in en çok faydalandığı hocalarından birisi de, kendisini ‘Medine’nin tek muhaddis-fakihî’ olarak nitelediği¹⁰⁸ İbn Şihâb ez-Zührî’dir (ö. 124/742). Tâbiûnun önde gelen âlimlerinden olan Zührî, başta Enes b. Mâlik olmak üzere birçok sahâbîden rivayette bulunmuş; özellikle Saîd b. el-Müseyyeb ile Urve b. Zübeyr’den “es-sünnetü’l-mâdiye” yani nesilden nesile aktarılan yerleşik uygulama bilgisini almıştır.¹⁰⁹ Öyleki, Mekhûl (ö. 112 h. 730) “Sünnet-i mâdiye konusunda İbn Şihâb’tan daha bilgisini kesinlikle görmedim” diyecektir.¹¹⁰ Ömer b. Abdilaziz’in emriyle hadislerin ve âsârın derlenmesinde büyük rol oynayan İbn Şihâb ez-Zührî, hem Hicaz ve hem Şam rivayetlerini en iyi bilen kişi olarak tavsif edilmiştir.¹¹¹ İşte Zührî’nin bir taraftan Hicaz ve Şam rivayetleri, diğer taraftan es-sünnetü’l-mâdiye’ye ilişkin nakilleri İmam Mâlik’in temel kaynakları olarak onun fikhî düşüncesini ve mezhebini şekillendirecektir.

SONUÇ YERİNE

Başta bilinen dört sünî mezhep olmak üzere fikhî mezhepleri bir geleneğin ürünü ve temsilcileridirler. Bu geleneğin merkezinde Kur’ân ve onun

¹⁰⁵ Başka bir görüşe göre Malik → Salim → İbn Ömer tarihi, bir diğerine göre ise Şâfiî → Mâlik → Nâfi → İbn Ömer tarihi altın silsiledir. Bk. Yücel, Ahmet, “Silsiletüzeheb”, *DİA*, XXXVII, 208-209.

¹⁰⁶ Bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ:el-Kısmü’l-mütemmim*, s. 142 vd.; Mizzî, *age.*, XXIX, 298; Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, V, 95.

¹⁰⁷ Mesela bk. “Muvatta”, Talak 27.

¹⁰⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ: el-Kısmü’l-mütemmim*, s. 167.

¹⁰⁹ İbn Sa’d, *age.*, s. 165, 171; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XXVI, 432-436; Zehebî, *age.*, V, 337; Özkan, Halit, “Zührî”, *DİA*, XLIV, 548.

¹¹⁰ İbn Sa’d, *age.*, s. 178; a.mlf., *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, II, 389. Bk. Mizzî, *age.*, XXVI, 436.

¹¹¹ Mizzî, *age.*, XXVI, 433, 435-436.

Hız. Peygamber tarafından yapılan beyanı demek olan Sünnet yer alır. Her iki ana kaynak da yine bu kaynaklar tarafından “Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten menedersiniz”¹¹², “Muhacirler ve Ensar’ın ilkleriyle onlara güzellikle uyanlardan Allah razı olmuştur”¹¹³, “En hayırlı nesil, benim aralarında bulunduğum nesildir”¹¹⁴, “Benim ve ashabımın yoluna uyanlar kurtulmuş diğerleri ateşe yönelmiştir.”¹¹⁵ diye övülen sahâbe-i kirâm sayesinde özgün anlamlarıyla sonrakilere aktarıldığından geleneğin asıl tesis edicilerinin onlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Zira Hız. Ali’nin (r.a.) deyimiyle “çok geniş bir anlam yelpazesine sahip (hammâlün zû vücûh) olduğu için pek çok manaya yorumlanabilecek ve insanlar tarafından konuşturulan” Kur’ân, en doğru biçimde Hız. Peygamber’in (s.a.) beyanı ile anlaşılabilir.¹¹⁶ Hız. Peygamber’in beyanı da ancak onu lafzına ve maksadına uygun olarak bizzat kendisinden telakki eden, bu telakkisini onun önünde inanca, amele ve hukuk olarak sosyal düzen kuralına dönüştüren ve daha da önemlisi, o özgün haliyle sonraki nesillere aktaranlar eliyle korunabilir.

Tek tek rivayetler bu ölçüde bir koruma görevini yerine getiremezler. Çünkü sübut yönüyle mütevatir ve delâlet yönüyle kat’î olmadıkları sürece bu rivayetler zan ifade ederler; böyle olduğu için de inkârı ve tevili kişiyi din dairesinin dışına çıkarmayacağından her türlü muameleye maruz kalabilirler. Bu keyfiyette olan bir rivayetin *tek başına* “din”in aktarıcısı ve koruyucusu olması düşünülemez. İşte bu görev, sahâbe nesli tarafından yerine getirilmiştir.

İstisnasız bütün fıkıh mezhepleri, taharetten ferâize Allah’ın ve Rasûlünün buyruğu, beyanı ve muradı istikametinde bir ameli hayatın kurallarını tespit etme idealini taşıdığı için sahâbenin rivayet ve ictihatlarını önemsemişlerdir.

Sahâbe kavlinin bağlayıcı bir delil olup olmadığı konusundaki tartışmalar, nispeten geç dönemlerde gündeme gelmiştir. Mezheplerin kurucu imamları nezdinde böyle bir tartışmanın gündeme gelmediğini, onlardan

¹¹² Âl-i İmrân 3/110.

¹¹³ Tevbe 9/100.

¹¹⁴ Buhârî, “Fedâilü ashâbi’n-nebi”, 1; Müslim, “Fedâilü’s-sahâbe”, 211, 212

¹¹⁵ Tirmizî, “İman”, 18.

¹¹⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1978, I, 185.

yapılan açık nakiller yanında doktriner çözümlenmelerinin kaynakları üzerine yapılacak araştırmalar ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

Abdülazîz Buhârî (ö. 730/1329), *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, Beyrut 1997

Apaydın, Yunus, "Sahâbî Kavli", *DİA*, XXXV, 500-504

_____, "Sahâbî Sözü'nün Hukuki Değeri", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (1990), ss. 323-353; sy. 5 (1994), ss. 379-397

Aybakan, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007

A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi: (H. 1-150-M. 622-657)* (çev. H. Yavuz), İstanbul 1993

Bağdâdî, Hatîb (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye).

Bâkîllânî (ö. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*, (nşr. A. Ebû Zeyd), Beyrut 1998

Cassâs (ö. 370/980), *el-Fusûl fi'l-usûl*, (nşr. U. C. Neşemî), Kuveyt 1985

Cüveynî (ö. 478/1085), *el-Burhân*, (nşr. S. Uveyda), Beyrut 1997

_____, *el-Varakât*, (Mütûn usûliyye mühimme içinde), Kahire 1993

Derviş, Abdurrahman b. Abdullah, *es-Sahâbî ve mevkîfû'l-ulemâ mine'l-ihdicâc bi-kavlihi*, Riyad 1992

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Amel-i Ehl-i Medine", *DİA*, III, 21-25

Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Müsnedü Ebî Hanîfe rivayetü Ebî Nuaym*, (thk.N. M. Fâryâbî), Riyad 1415

Ebû Yûsuf (ö. 182/798), *el-Âsâr*, (thk. E. Efğânî), Beyrut 1355

_____, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâi*, Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye)

_____, *Kitabu'l-Harâc*, Kahire 1382

Ebû Zehra (ö. 1974), *Ebû Hanîfe*, Kahire 1977 (?) (Dâru'l-Fikri'l-Arabî)

_____, *eş-Şâfiî*, Kahire 1978

_____, *İbn Hanbel*, Kahire ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî)

- _____, *Mâlik*, Kahire 1978 (?) (Dâru'l-Fikri'l-Arabî)
 Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.
 Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999
 Fahreddin Râzî (ö. 606/1209), *el-Mahsûl*, Beyrut 1988
 _____, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-ğayb)*, Beyrut 2004
 Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Mustasfâ fî ilmi'l-usûl*, Beyrut 1993
 Güşen, Seyit Ali, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in Sünnetine Sarılmayı Emreden Hadisin Değerlendirmesi* (Yüksek lisans tezi, 2007), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
 Hacvî, Muhammed (ö. 1956), *el-Fikru's-sâmî fî târihi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1995
 Hâkim (ö. 405/1014), *Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Haydarâbâd 1915
 Hallâf, Abdülvehhab (ö. 1956), *Hulâsatü târihi't-teşrii'l-İslâmî*, Kuveyt ts. (Dâru'l-Kalem)
 Hamidullah, Muhammed (ö. 2002), "Ebu Hanîfe ve Eseri", (çev. K. Kuşçu), *İslam Hukuku Etütleri*, İstanbul 1984, ss. 350-363
 Haskefî (ö. 1088/1677), *Müsnedü Ebî Hanîfe bi rivayeti'l-Haskefî*, (thk. A. H. Mahmud), Mısır ts. (el-Âdâb).
 Hassan, Ahmed, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (çev. H. Songur) İstanbul 1999
 Hudarî, Muhammed (ö. 1927), *Târîhu't-teşrii'l-İslâmî*, Beyrut 1983
 İbn Abdilber (ö. 463/1071), *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlih*, Kahire 1982
 _____, *el-İntikâ fî fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*, Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye)
 İbn Âbidîn (ö. 1252-1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Beyrut ts. (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî)
 İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, yy. (Dâru'l-Fikr) 1996
 İbn Ferhûn (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, (thk. M. A.Ebû'n-Nûr), Kahire ts. (Dâru't-Türâs)
 İbn Hacer (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Mısır 1328
 İbn Hazm (ö. 456/1064), "Ashâbü'l-füyâ mine's-sahâbe ve men ba'dehüm alâ meratibihim fî kesrati'l-füyâ", *Cevâmiu's-sîre*, (thk. İ. Abbas-N. Esed), Kahire ts. (Dâru'l-Maârif).

_____, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye)

İbn Sa'd (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut ts. (Dâru Sâdir)

_____, *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-Kismü'l-mütemmim*, (thk. Z. M. Mansur), Medine 1983

İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1456), *Fethu'l-Kadîr*, Kahire 1970

İbnü'l-Kayyim (ö. 750/1351), *İ'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*, Beyrut 1991

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist* (thk. Rıza-Teceddüd), yy, ts.

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), *Mukaddime (Ulûmu'l-hadîs)*, (İrâkî'nin, *et-Takyîd ve'l-îdâh'*ı ile birlikte), Medine 1969

İsnevî (ö. 772/1370), *et-Temhîd fî tahrîci'l-furû ale'l-usûl*, (thk. M. H. Heyto), Beyrut 1987

Kâdî İyâz (ö. 544/1149), *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, (thk. M. T. Tancî ve dğr.), Mağrib 1983

Kahveci, Enes Muhammed Rıza, *Kavlü's-sahâbî ve hucciyetü'l-ameli bihî*, Dimaşk-Beyrut 2012

Kal'acî, M. Ravvâs, *Mevsû'atü fikh Abdillâh b. Mes'ûd*, Beyrut 1992

Kandemir, Yaşar, "el-Muvatta", *DİA*, XXXI, 416-418.

Karâfî (ö. 684/1285), *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, Kahire 1993

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989

Kevserî, M. Zâhid (ö. 1952), *Takdimetü Nasbî'r-râye:Fikhu Ehli'l-Irâk*, (Zeylaî'nin *Nasbu'r-râye*'sinin başında), Beyrut 1987

Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul 1996

Koçyiğit, Talat (ö. 2011), *Hadis Tarihi*, Ankara 1981

Küçükkalay, Hüseyin (ö. 1999), *Abdullah ibn Mes'ûd*, Konya 1971

Mekkî, Muvaffak, (ö. 568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981

Mûsâ, Muhammed Yûsuf (ö. 1963), *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1958

Nas, Taha, *İmam Şâfi'ye Göre Sahâbe Kavlinin Kaynak Değeri*, (Yüksek lisans tezi, 2001), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özel, Ahmet, "Alkame b. Kays", *DİA*, II, 467

_____, "Mâlik b. Enes", *DİA*, XXVII, 506-513

Özen, Şükrü, "Rebîa b. Ebû Abdirrahmân", *DİA*, XXXIV, 499-500

- Özkan, Halit, "Zührî", *DîA*, XLIV, 544-549.
- Pezdevî (ö. 482/1089), *Usûl* (Abdülazîz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr* ile birlikte), Beyrut 1997
- Sâlihî, Muhammed (ö. 953/1546), *Ukûdü'l-cümân fî menâkıbi'l-İmam el-A'zam*, Medine ts. (Mektebetü'l-İman)
- Saymerî (ö. 436/1044), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Haydarabad 1974
- Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, İstanbul 1983
- _____, *Usûlü's-Serahsî*, (nşr. E. Efğânî), Beyrut 1993
- Süyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1978
- Şâfiî (ö. 204/819), *er-Risâle*, (nşr. A. M. Şakir), Kahire 1979
- _____, *el-Üm*, Beyrut 1993
- Şâtıbî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât*, Beyrut 1991
- Şeybânî (ö. 189/805), *el-Âsâr*, (thk. A. İ. Mi'sarâvî), Kahire 2006
- Taberî (ö. 310/923), *Tefsîr: Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (thk. A. A. Türkî), Kahire 2001
- Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Beyrut 2001
- Yaman, Ahmet, "Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü: Bir Genel Kabulün Buhârî ve Müslim Rivayetleri Çerçevesinde Gözden Geçirilmesi", *Marife* 4/2 (2004), ss.7-26
- Yücel, Ahmet, "Silsiletüzzeheb", *DîA*, XXXVII, 208-209
- Zehebî (ö. 748/1347), *Menâkıbü'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyh*, (thk. M.Z.Kevserî- E. Efğânî), Haydarâbâd ts. (Lecnetü İhyâi'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye)
- _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ.*, Beyrut 1985
- Zencânî (ö. 656/1258), *Tahrîcü'l- furû ale'l-usûl*, (thk. M. E. Salih), Beyrut 1987

مصدرية الصحابة للمذاهب الفقهية

إنَّ الأحكام الشرعية العملية الموجودة في المصدرين الأصليين للإسلام قد انتقلت إلينا بمنطوقها ومفهومها ومغزاها من قبل الصحابة الكرام البررة. ولهذا فقد أحرز الصحابة الموقع المركزي لعلم الفقه. ويجتهد هذا القرن امتلك المسلمون دينهم الإسلام بمفهومه الأصلي ونطاقه الأكمل.

ومن هذا المنطلق لم يكن الأئمة المجتهدون الذين نُسبت إليهم المذاهب الفقهية أصحاب كشف جديد في هذا المجال. وعليه فإن المذاهب الفقهية كلها وبمقدمتها "الأربعة المشهورة" تعتبر الممثلة للتقاليد الرصينة والوارثة للتركة الوافرة.

وكما نرى فقد تكونت هذه المذاهب مما تركه الصحابة - رضي الله عنهم - من علم وفهم وعمل ونظر.

